

પ્રકાશક —

સી. ધન. યાદવ,

અધ્યક્ષ, માસ્ટર સેલાહીલાલ એન્ડ સન્સ,

સમૃત્ત બુકડિપો,

ફત્તીહીગંજી, બનારસ-૧

અસ્ય પુનમુદ્રણાધિકાર પ્રકાશકેન સુરક્ષિત ।

મુદ્રક —

માસ્ટર પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ

મુઘ્તાનાથ, બનારસ-૧

प्रवृत्तिनिमित्तम्

न्यायशास्त्रप्रिय महानुभाव !

तात्त्विकपञ्चानन श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यरचित कारिकावलीसहित न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थ में न्याय तथा वैशेषिक दोनों दर्शनों के माध्यम से पदार्थनिरूपण की जो अपूर्वपद्धति प्राप्य है, वह अन्यत्र नहीं। आस्तिक रचयिता ने शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त अनुबन्धचतुष्टय एवम् मङ्गलवाद का उत्तमशास्त्रार्थ ग्रन्थ के आरम्भ में ही विशद किया है। गुरुशिष्यसम्बन्ध का दिव्य आदर्श तथा शिष्य पर गुरुदेव की अनुपम कृपा का प्रकाह 'राजीवदयावशब्द' इस पक्ति से स्पष्ट है।

नारिकददर्शनों के बुतर्कों ने यथाशक्ति ईश्वर के स्रष्टृत्व में प्रयत्न किया था परन्तु इस प्रयत्नकार ने मङ्गलाचरण से ही ईश्वरसिद्धि के अकारणतर्क उपस्थित किये हैं।

इन्होंने सर्वप्रथम कारिकावली की रचना की, जिसमें १६८ कारिकाएँ हैं। बिना किसी प्रकार की टीका अथवा भाष्य के जब उस ग्रन्थ का सरलतया बोध सम्भव न हुआ तो अपने श्रुतपुंक्षिप्य राजीवलोचन की प्रार्थना पर इन्होंने स्वयम् अपने ग्रन्थ की टीका के रूप में न्यायसिद्धान्त-मुक्तावली की रचना की। वास्तव में इस न्यायसिद्धान्तमुक्तावली के अध्ययन से तर्कशास्त्र का पूर्णतया अवगम हो जाता है। इसके मुख्य ४ खण्ड हैं प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान तथा शब्द। अपनी विशेषता के लिये प्रत्येक प्रसिद्ध है। इन्हीं अनन्यसाधारणगुणों के कारण मध्यमा से लेकर आचार्य तक की परीक्षाओं में इसे स्थान प्राप्त है। जिन्होंने प्रत्यक्ष खण्ड से इसका स्वाध्याय नहीं किया है ऐसे साहित्य तथा व्याकरणाचार्य परीक्षा के छात्रों को अनुमानखण्ड तथा शब्दखण्ड का अध्ययन अवश्य ही कठिन होगा। गत कई वर्षों से मेरा विचार इस पर सरल टीका लिखने का था परन्तु कार्यव्यस्ततावश न कर सका। आज के विद्यार्थी किसी भी परीक्ष्यग्रन्थ की सरलसंस्कृतटीका साथ ही हिन्दी अनुवाद की प्रतीक्षा करते हैं।

ॐ कारिकावली ॐ

शायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन शायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति चदन्ति, तद् दूषयति शायमानमिति । लिङ्गस्याऽनुमित्यकरणत्वे युक्ति-
माह अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदाऽनागतेन
लिङ्गेन चित्तयेन चाऽनुमितिर्न स्यात्, अनुमितिकरणस्य तदानीम-
भावादिति ॥ ६६-६७ ॥

• प्रमा •

एवं च पूर्वं साध्यदेवसहचारदर्शनेन व्याप्तिज्ञानम्, ततः कदाचिद् पर्वतादी-
देवमात्रं पक्ष इति पक्षधर्मता, ततः व्याप्तिस्मरणम्, ततः परामर्शः व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मताज्ञानरूपः, ततोऽनुमितिर्जायते 'पर्वतो बद्धिमान् धूमाद् महानसवत्'
इत्यादि । इति प्रक्रिया ।

अनुमायां व्याप्तिषोः कारण व्यापारः तु परामर्शः भवेत्, हि शायमानं लिङ्गं
तु करणं न, तदा अनागतादिलिङ्गेन अनुमितिः न स्यात् इति कारिकावली ।

लिङ्गम् = हेतुः, शायमानम् = कायते इति ज्ञानम्, वर्तमानकालिज्ञान-
विषयीभूतम् । तदा = केवलस्य वर्तमानस्य हेतोरनुमितिकरणत्वे । अनागतादीति ।
अनागत = भविष्यत्, आदिना अतीतलिङ्गसमूहः । अनुमानप्रकारश्चेत्यम्—इदं
ग्रहम् अतीतबद्धिमत् अतीतधूमात्, इदं ग्रहम् भविष्यद्बद्धिमत् भविष्यद्धूमात्
महानसवत् । नवीनमते तु न केवलस्य लिङ्गस्य कारणता, अपितु लिङ्गज्ञानस्य ।
तथा च लिङ्गज्ञानस्य कालत्रयेऽपि तुल्यत्वानुपपत्तिरिति ॥६६-६७॥

• सरस्वती •

अनुमा (अनुमिति) में परामर्श व्यापार तथा व्याप्तिज्ञान कारण होता है,
वर्तमान काल में ज्ञात होनेवाला लिङ्ग (हेतु) कारण नहीं होता, अन्यथा अतीत
तथा भविष्यत् लिङ्ग से अनुमिति नहीं बन सकेगी ।

अनुमिति कैसे होती है ! इसे उदाहरण से बतला रहे हैं—हेतु जिस पुरुष

ॐ कारिकावली ॐ

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वघोः परामर्श उच्यते ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सद् वैशिष्ट्यभावमाहितानमनु-
मितौ जनकं, तच्च 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानं 'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानं
या, अनुमितित्तु 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानात् 'पक्षे साध्यम्' इत्याकारिका,
'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानात् 'पक्षः साध्यवान्' इत्याकारिका ।

• प्रभा •

परामर्श उच्यते व्याप्यस्येति । पक्षेण सहेति । अत एव ज्ञानद्वयं फलति ।
कारणस्वरूपद्वये कार्यस्वरूपद्वयं स्पष्टवन्नाह अनुमितिसिद्धिः । परस्परजन्ये
व्यभिचारवारणान्ता अव्यवहितोत्तरस्य निवेद्यमुदया ।

• सरस्वती •

मे कमी महानस (रसोई घर) में बड़ि तथा धूम को देखकर अधिक देश में रहने
के कारण बड़ि व्यापक तथा अल्पदेश में रहने के कारण धूम व्याप्य होता है
इस प्रकार व्याप्ति ज्ञान किया गया किन्तु वही पुनः जब घूमने के बहाने पहाड़
की ओर चला तब उसने पर्वत में निरन्तर निकलते हुये धूम को देख पूर्व में हुई
व्याप्ति का स्मरण करता है, उसके बाद उसे 'बड़ि-व्याप्यधूमवाला यह पर्वत' ऐसा
परामर्शज्ञान होता है, तदनन्तर 'पर्वत बड़िवाला है, धूम से, महानस की तरह'
इस प्रकार की अनुमिति होती है ॥ ६६-६७ ॥

व्याप्ति से विशिष्ट हेतु का पक्ष में वृत्तित्वज्ञान ही परामर्श कहा जाता है ।
वह दो प्रकार का १ पक्ष में व्याप्य २ पक्ष व्याप्यवाला । अनुमिति तो प्रथम
ज्ञान से पक्ष (पर्वत) में साध्य (बड़ि) ऐसी, तर्था द्वितीयज्ञान से पक्ष
(पर्वत) व्याप्य (बड़ि) वाला ऐसी होती है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्विविधादपि परामर्शोत्पक्षः साध्यवानित्येवाऽनुमितिर्नित्ये ।

ननु 'बहुव्याप्यधूमवान् पर्यन्त' इति ज्ञानं विनाऽपि यत्र पर्यन्तो धूमवानिति प्रत्यक्षं, ततो 'बहुव्याप्यो धूम' इति व्याप्तिस्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवाऽनुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्याऽऽवश्यं

• प्रमा •

अनुभवमनुरूपान् आह द्विविधादपीति । नचैवमेकत्र कार्ये कारणद्वयस्वीकारे व्यतिरेक्यभिचारे दुर्बार इति वाच्यम्, पक्षनिष्ठविषयतानिरूपितव्याप्यनिष्ठविषयतायाः लिखितत्वेन ज्ञानद्वयानुगमादेकरूपेण व्यभिचाराप्रसङ्गे ।

नन्विति । इदम् परामर्शोत्पक्षकालम् मीमांसकानाम् मतम् । तन्मते पक्षधर्मताव्याप्तिस्मरणायमेवानुमितेः सिद्धत्वात् न परामर्शावश्यकता । वैशिष्ट्यम् = सम्बन्धः । सर्वत्रेति । यत्र कचन स्थलविशेषे तस्य कारणवैशिष्ट्यं सर्वत्र त्वस्वीकारोऽनुचित इति प्रतिपादितम् ।

स्वाभिमतं स्पष्टयति किन्त्विति । व्याप्यो धूमः, व्याप्यता धूमनिष्ठा, व्याप्यतावच्छेदक धूमत्वम्, तत्प्रकारकम्, पक्षधर्मताज्ञानम् 'धूमवान् पर्यन्त' इति समन्वयः ।

• सरस्वती •

किंती का मत है कि दोनों प्रकार के ज्ञान से पक्ष (पर्यन्त) साध्य (बहिः) वाला ऐसी एकही अनुमिति होती है ।

प्रश्न—बहुव्याप्यधूमवान् पर्यन्त इस लम्बे चौड़े ज्ञान के बिना भी कहाँ पर पर्यन्त धूमयुक्त है ऐसा प्रत्यक्ष, तदनन्तर बहुव्याप्य धूम ऐसा व्याप्तिस्मरण हुआ, यहाँ पर दोही ज्ञान से अनुमिति उत्पन्न हो जाती है । ऐसी स्थिति में परामर्श को अतिरिक्त कारण मानने की क्या आवश्यकता ? किन्तु व्याप्यतावच्छेदक

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कल्यान् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न—

व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेऽपि बह्विव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः
लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् ।

किं च 'धूमवान् पर्वत' इति ज्ञानादनुमित्यपत्तिः, व्याप्यतावच्छेद-
कीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् ।

न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वान्न दोष

• प्रमा •

अव्याप्यता खण्डयति व्याप्यतेति । सिद्धान्ते बह्विव्याप्यवानिति ज्ञानादपि
पक्षधर्मताज्ञानाद् भवन्ती अनुमितिरित्युक्तं व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वप्रकारकत्वभिरहेम
न स्यादिति भावः । गौरवमपि तत्रेति तदपेक्षया व्युत्पन्नमाह्वयः । व्याप्तिप्रकार-
केति । आपत्तिमपि तत्र दत्त्वा स्वमतं द्रष्टव्यं किंचेति । आशयं विराचिकीर्तुराह
न चेति । पक्षचित्तुत्पन्नस्य ज्ञानमात्रस्य न कारणत्वमपि न पक्षमानकादिक

• सरस्वती •

प्रकारक पक्षधर्मताज्ञान ही कारण बने, विशिष्ट (परामर्श) ज्ञान के मानने में
गौरव भी होगा ।

उत्तर—व्याप्यतावच्छेदक के अज्ञान में भी बह्विव्याप्यवान् इस ज्ञान से
अनुमिति होती थी भव न हो पायेगी, लाघव भी है कि वैसा कार्यकारणभाव जो
मानने माना है उसको अपेक्षा व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान को ही
कारण बनाया जाय ।

और भी धूमवान् पर्वत इस ज्ञानमात्र से भी अनुमिति होने लगेगी, क्योंकि
व्याप्य (धूम) व्याप्यता (धूम में) व्याप्यता का व्यवच्छेदक (धूमत्व) है
प्रकार (विशेषण) जिस ज्ञान में ऐसा ज्ञान बह हो गया ।

प्रश्न—वर्तमानकाल में पड़ी हो रहे हुये व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक पक्ष-
धर्मताज्ञान को कारण मानेंगे, इस से पूर्वोक्त दोष का कारण हो जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

इति वाच्यम्, चैत्रस्य व्याप्तिप्रदे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्म-
ताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः ।
मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्ब-
न्धेनाऽनुमितिं जनयतीति नाऽनन्तकार्यकारणभावः ।

यदितु व्याप्तिप्रकारकज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते

• प्रभा •

ग्रहणविषयीभूतत्वन्तर्भावैवयत इति भावः । सामानाधिकरण्य (तत्पुरुषीयत्व) निवेदोनापि वारयितुमाह तत्पुरुषीयेति । नैयायिको ह्यप्यति तदेति । तत्पुरुष भेदेन अनन्तानन्तकार्यकारणभावः स्फुट एव । स्वमते तादृमानवयम् परिहरति मन्मत इति । अयम्भावः, समवायसम्बन्धेन यत्रतमनि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानं तत्रैव समवायेनानुमितिरिति न क्षति ।

तत्पुरुषीयवर्तनविशेषादि व्याप्तिप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानं च स्वातन्त्र्येण कारण-
मिति नानवयवावधारित मीमांसकोक्त चित्पट्टादिपुरुषस्याप्यति यदि त्यति । तथा

• सरस्वती •

उत्तर—इस प्रकार के उत्तर से चैत्र को व्याप्तिज्ञान तथा मैत्र को पक्षधर्मता-
ज्ञान होने पर अनुमिति होने लगेगी । अतः वह उचित नहीं ।

अगर 'तत्पुरुष के द्वारा ग्रहण होता हुआ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक उसी
पुरुष का पक्षधर्मताज्ञान' उसी पुरुष की अनुमिति का कारण हो' ऐसा कार्यकारण
भाव बनाओं तो अन्य के व्याप्तिज्ञान तथा अन्य के पक्षधर्मताज्ञान से अनुमिति
की भावति दूर हो जायगी, परन्तु पुरुषभेद से व्यन्त कार्यकारणभाव हो जायेंगे ।

मेरे (नैयायिक के) मत में तो समवायसम्बन्ध से व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान
समवायसम्बन्ध से अनुमिति को उत्पन्न करता है, इस तरह यकही कार्यकारण-
भाव से काम चल जाता है ।

अगर व्याप्तिप्रकारकज्ञान तथा पक्षधर्मताज्ञान दोनों ही स्वतन्त्ररूप से अलग,

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तदा कार्यकारणभावद्वयं, 'बहिर्व्याप्यो धूम आलोकश्च पर्वत' इति ज्ञानादप्यनुमितिश्च स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं, तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम्, फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

• प्रभा •

च तथाविधानन्ववचारेणैव कार्यकारणभावद्वयमनिवार्यं स्यादिति भावः ।

ननु नैयायिकमतेऽपि विशेषविशेषणमात्रकामचारेण (विनिगमकामावेन) स्वातिप्रकारकपक्षधर्मतात्पर्येण पक्षधर्मताविषयकस्वातिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतु वेति न किमिदं वैषम्यमिति चिन्तायाभाद् बहिर्व्याप्य इति । धूमेन सह स्वाति प्रद आलोकेन च पक्षधर्मतेति परामर्शोऽस्मादनुमिष्यपक्षितनिवार्यं स्यादिति तात्पर्यम् ।

न च यत्र स्वातिपक्षधर्मत्वप्रदर्शनाभावानुमितिस्तत्र पूर्वपक्षिपादिते स्थविशेषे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानरूपस्यातिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शस्य कारणत्व गले पाद्यमान गौरवमावहत्यैवेति वाच्यम्, फलमुखगौरव न दोषाभावाकमिति न्यायेन अन्यत्रावरणकस्य परामर्शस्य तत्रापि स्वीकारे क्षत्यभावादित्याह इतर्यं चेति ।

परामर्शकारिकायाम् 'व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वत्वात्. परामर्श' उप्यते इति व्याप्यो

• सरस्वती •

कहें तो भी दो कार्यकारणभाव हो जायेंगे । साथ ही 'बहिर्व्याप्यधूम आलोकश्च पर्वत', इस समूहालम्बनज्ञान से भी अनुमिति उत्पन्न होने लगेगी ।

अतः जहाँ पर दो ज्ञान से भी काम चलता हो वहाँ पर भी अन्यत्र आवश्यक रूप से मात्रै गये गुरुभूत भी परामर्शज्ञान को कारण मानना ही पड़ेगा । क्योंकि जिस गौरव से उत्तम बल होता हो वहाँ आपव को उपेक्षा कर उस गौरव को भी स्वीकार करना चाहिये ।

❀ कारिकावली ❀

व्याप्तिः साध्यवदन्यम्भिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

व्याप्त्यो नाम व्याप्त्याश्रयः, तत्र व्याप्तिः केत्यत आह व्याप्तिरिति ।

• प्रभा •

गौरीः, स च व्याप्त्याश्रयो व्याप्तिमान्, तत्र व्याप्तिः केति प्रश्न आह व्याप्तिरिति । साध्यवदन्यम्भिन्नम्, असम्बन्धः, व्याप्तिः उदाहृत इत्यन्वयः । साध्यः अस्ति अस्मिन्निति साध्यवान्, साध्यवतः अन्वः तस्मिन् । सम्बन्धः वृत्तिवन्, असम्बन्धो वृत्तिव्याभावः । तथा च साध्यवद्विन्ननिरूपितवृत्तिलाभाधो व्याप्तिरित्यर्थः । यस्मिन् साध्यते स पक्षः, यथा पक्षतः । यत् साध्यते तत् साध्यम्, यथा वृद्धिः । येन साध्यते तत् साधनं हेतुः, यथा घूमः ।

इदं तु पूर्वमवधार्यम् । किमपि लक्षणं निर्दुष्टतदैव भवति यत्र व्याप्ति-अतिव्याप्ति असम्बन्धदोषा न स्युः, एकस्यापि सत्त्वं दूषयत्येव । अतः दोषा इमे शातव्याः ।

कुत्रापि लक्ष्मे लक्षणयागमनमव्याप्तिः, यथा गोः वपिकत्वे लक्षणे श्वेतगव्यादौ लक्षाक्षणे न वास्यतीति अव्याप्तिदोषप्राप्तः । अत्रैवै लक्षणस्य गमनमतिव्याप्तिः, यथा नृक्षित्वे लक्षणे शकटोपु तद्रूपनेऽपि गोऽतिरिक्तमहिषादावपि तस्य (शृङ्गिषस्य) सत्त्वेन अतिव्याप्तिदोषप्राप्तः । लक्ष्यमात्रे लक्षणगमनमसम्बन्धः, यथा एकक्षपत्रके लक्षणे वृत्ते गोमात्रस्य एकक्षपत्रत्वाभावेन कुत्रापि गव्ये लक्षणं न गच्छति इति मध्यसम्बन्धप्राप्तः ।

तथा च गोः तानि लक्षणानि विहाय साक्षादिमत्त्वम् लक्षणं क्रियते तत्र न

• सरस्वती •

व्याप्त्य (व्याप्ति या आश्रय) उस में व्याप्ति क्या है ! इस शङ्का पर व्याप्ति का निरूपण करते हैं ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यो बहिः, साध्यवान् महानसादिः, तदन्यः
जलह्लादिः, तदवृत्तत्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बहोरित्यादौ

• प्रमा •

करवावि दोषाय सम्भावयेति दोषवशाय निरुद्धं तदुच्यते । प्रकृते व्याप्तिव्युत्पत्ति-
स्थलेऽपि दोषाणामेवम् परिहारः आवश्यकः । प्रके सदेतयो यैरनुमितिः सम्पाद्यते,
तेषु व्याप्तिरूपसमन्वयः । तेषु कुत्रापि विशेषे लक्षणागमनेऽव्याप्तिः स्यात् ।
प्रकेऽसदेतवः हेत्वाभासा वा, तेषु लक्षणागमने नामीदृशम्, ते च नानुमितिः सम्पा-
दयितुं शक्यते इति तेषु लक्षणागमने भवत्यपि व्याप्तिदोषः । क्रियमाणं व्याप्तिरूपं
कुत्रापि सदेतुमात्रे न गमिष्यति चेद् भविष्यत्सम्भवो दोष इत्यनुसन्धीयते
तत्क्षेपतः । येन सम्बन्धेन साध्यः स साध्यतावच्छेदकः साध्यः । यथा पर्वतो
बहिमान् इत्यत्र सयोगः । येन रूपेण साध्यः स साध्यतावच्छेदकधर्मः, यथा
बहिर्निष्ठ बहिरसम् । येन सम्बन्धेन हेतुः स हेतुतावच्छेदकः साध्यः, यथा
सयोगेन धूमस्य हेतुतेति सयोगः । येन रूपेण हेतुः स हेतुतावच्छेदकधर्मः, प्रकृते
धूमवृत्ति धूमत्वम् ।

यथा पर्वतो बहिमान् धूमात् महानसवत् इति स्थलम् ।

समन्वयप्रकारतः साध्यो बहिः, साध्यवान् महानसादिः, तद्विस्तः जलह्लादिः,
तत्परिचितवृत्तित्वं भवत्यादेः, इतिवाभासो धूमस्येति भवति स व्याप्तिमन् ।
सदेतुरनुमितिसम्पादनसमः । अयोगोक्तं धूमवद् बह्वे इति व्यभिचारित्वे च
लक्षणं न याति, तथाहि—तत्र साध्यो धूमः, साध्यवान् पर्वतमहानसादिः । यत्र यत्र

• सरस्वती •

साध्यवान् से अन्ये में हेतु के न रहने को ही व्याप्ति कहते हैं । समन्वय
बहिमान् धूमात् यहाँ पर साध्य है बहिः, साध्यवान् है महानस पर्वत आदि ।
उस से मिल हुआ जलह्लादि, उस में धूम नहीं रहता ।

व्यभिचारित्वञ्च 'धूमवान् बह्वे' इत्यादि में साध्यवान् से मिल तत्त्वकोर्हिण्ड

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

साध्यवदन्यमिस्त्वाय पिण्डादी वद्वेः सत्त्वाभाऽतिव्याप्तिः ।

अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः, अन्यथा समवायसम्बन्धेन बद्धिमान् बह्वेवयवः, सदन्यो महानसादिः, तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः, तेन

• प्रमा •

धूमस्तिष्ठति) तद्विधो यथा कलादिः तथा तत्साध्यपिण्डमपि, तत्र बहिरेतोः कृत्स्नमेव न कृत्स्नत्वाभावा इति न लक्षणातिव्याप्तिः ।

ननु साध्यवदन्यनिरूपितकृत्स्नत्वमावमानस्य स्थण्णत्वे 'पर्वतो बद्धिमान् धूमात्' अन्यैव व्याप्तिः, तथा हि, साध्यो बद्धिः, साध्यवान् समवायसम्बन्धेन बह्वेवयवः, तद्विधः पर्वतादिः, तस्मिन्निर्दिष्टा कृत्स्नैव धूमे, इति शङ्कायां समापत्ते अत्रेति । अव्याप्तिः, साध्यवदन्येदकसम्बन्धेन साध्यवान् प्रतीक्यः, च सयोगसम्बन्ध एव तथा । तथा च सयोगसम्बन्धेन साध्यवान् न बह्वेवयवः, अपितु पर्वतादिः, तद्विधो कलादिः, तस्मिन्निर्दिष्टकृत्स्नत्वाभावो धूमेऽप्यत्र इति नाव्याप्तिसम्भावना ।

नन्वेवमपि प्रकृतेऽव्याप्तिः, तथाहि साध्यो बहिपदेन यत्किंचिद्बद्धिः महान सौम्यः, साध्यवान् सयोगसम्बन्धेन महानसम्, तद्विधो पर्वतादौ धूमस्य हेतोः कृत्स्नैव न कृत्स्नत्वाभाव इति चेत्तथाह साध्यवदन्यश्चेति । साध्यवत्त्वेन अवच्छिन्नः

• उत्तरवती •

आदि में बद्धिरूप हेतु के रह जाने से लक्षण की अतिव्याप्ति न हुई ।

यहाँ पर जिस सम्बन्ध से साध्य हो उसी सम्बन्ध से साध्यवान् भी ऐसा चाहिये । अन्यथा 'पर्वतो बद्धिमान्' यहाँ पर स्थण्ण नहीं आयागा तथा व्याप्ति-दोष हो आयागा । क्योंकि समवायसम्बन्ध से साध्यवान् (बद्धिमान्) बद्धि का अवयव, उस से मिश्र महानस आदि, उस में धूम रहता ही है ।

साध्यवत् से मिश्र भी साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् लेना

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

यत्किञ्चिद्विहितो महानसादेर्मित्रे पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

• प्रभा •

प्रतियोगिता यस्य स साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकं भेदः, तद्वन् साध्यवदन्यो प्रायः । अत्रेदमनुसन्धेयम्, यत्वाभावः सोऽभावप्रतियोगी, प्रतियोगिनो भावः प्रतियोगिता, सः प्रतियोगिनि तिष्ठति, प्रतियोगिदृतिर्धर्मः प्रतियोगिताया अवच्छेदकः, प्रतियोगिता च तद्वर्णवच्छिन्ना भवति, यो यमो यस्यावच्छेदकः ॥ तद्वर्णवच्छिन्नो भवतीति मुख्यप्रतीतिः । यथा घटाभावस्य प्रतियोगी घटः, प्रतियोगिता घटनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदकम् घटवृत्ति घटत्वम्, इति प्रतियोगिता घटस्येव अवच्छिन्ना, तथा च घटत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्येदृशोऽभावः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः घटाभावो व्यवहियते ।

प्रकृते च साध्यवत्त न (साध्यवदन्यः) इत्याकारको भेदः । तत्प्रतियोगी साध्यवान्, प्रतियोगिता साध्यवत्पदार्थः, प्रतियोगितावच्छेदक साध्यवत्त्वम्, तेन चर्मण अवच्छिन्ना प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगिताकश्च स भेदः, तद्वन् यः समिकपितृवृत्तिवभावोऽपेक्षितः । यत्किञ्चिद्विहितान् न (महानसोपवद्विमान् न, पर्वतीयवद्विमान् न, चत्तरोपवद्विमान् न) इति भेदः महानसोपवद्विमान्-वच्छिन्नप्रतियोगिताकः, पर्वतीयवद्विमान्-वच्छिन्नप्रतियोगिताकः, चत्तरोपवद्विमान्-वच्छिन्नप्रतियोगिताको भवति ननु शुद्धवद्विमान्-वच्छिन्नप्रतियोगिताक इति न प्राग्नः । यच्च शुद्धसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स एव वद्विमान् न इत्याकारकं प्रतीतम्, तदधिकरणं अल्लहदादिरिति तदवृत्तत्वे धूमस्य नाप्याप्तिरिति भावः ।

नन्वेवमपि पर्वतो वद्विमान् धूमादित्यत्र भवेदप्याप्तिः, तथाहि—साध्यता

• सरस्वती •

चाहिरे, अन्यथा यत्किञ्चिद्वद्वि (महानसोप वद्वि) मान् महानसादि से भिन्न पर्वत आदि से धूमके रहने पर अप्याप्तिदोष हो जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुच्यवली ॐ

येन सम्यग्धेन हेतुता तेनैव सम्यग्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं धोर्व्यं, तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्यग्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः।

साध्यवदन्यवृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-

• प्रमा •

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवायव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः सयोगेन बहिमान् न इत्याकारकः, तद्वान् (तदधिकरणम्) यथा जलादिः तथा धूमावावयवोऽपि, तत्र साध्यवायव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति (साध्यवदन्यमिदम्) धूमावयवे सम-वायसम्यग्धेन धूमो वर्तत इत्यस्ति धूमस्य वृत्तिवैव (अन्यथावयवविनोः समवाय-नियमात्) न वृत्तित्वाभावा इति चेदत्राह येन सम्यग्धेनेति ।

अर्थात् साध्यवदन्यविरूपितवृत्तिता हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन शेषा । तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति भवेद्विः पूर्वोक्तदिक्षा धियमगो धूमावयवे समवायसम्यग्धेन धूमो वर्ततमाम का क्षतिः । हेतुतावच्छेदकेन सयोगसम्यग्धेन तत्र धूमो न वर्तते इति हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तित्वाभावावस्थादेवेति नाप्या-स्ति सम्भवः ।

मन्वेवमपि अयं पिण्ड धूमवद् वहे इत्यत्र लघुवत्त्वादिप्राप्तिः, तथाहि तत्र साध्यो धूमः साध्यतावच्छेदकेन सयोगेन साध्यवान् पूर्वतमज्ञानसादिः, तदन्यः जलहृदादिः, तत्र सयोगेन हेतुतावच्छेदकेन सम्यग्धेन हेतो वहेः साध्यवदन्यलघु-रुदनिरूपिणवृत्तित्वे नास्ति वृत्तित्वाभावः सुतरामिति चेदत्राह साध्यवदन्येति । अर्थात् वृत्तित्वसामान्याभावनिवेशः कार्यः । वृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया वृत्तिता

• सरस्वती •

द्विज समन्वय से हेतु रहता हो उसी समन्वय से साध्यवदन्यवृत्तित्व मो लेना चाहिये, अन्यथा साध्यवान् से मिला धूमावयव में धूम समवायसम्यग्ध से रहता हो है, सम्बन्धिदोष पुनः लगा रहेगा ।

साध्यवदन्य में अवृत्तित्व का अर्थ वृत्तित्वसामान्याभाव करना चाहिये,

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कामाचः, तेन धूमवान् बह्वेस्त्वित्त्र साध्यबदन्यज्जहद्वदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नाऽतिव्याप्तिः ।

• प्रभा •

स्वावच्छिन्नत्वं वृत्तित्वात्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वं च विवक्षितम् । तथा च पर्वतो-
बद्धिमात्र इत्यादौ बद्धिमदन्त्यः जहद्वदादि, उन्निरूपिता वृत्तिता मीनसैवाज्यदौ,
वृत्तित्वाभावः (वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक, वृत्तित्वात्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकश्च शुद्धवृत्तिस्त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वकः) धूमे इति भवति सम्भवः ।
असदेतत्स्थले तु साध्यबदन्यज्जहदन्निरूपितवृत्तित्व नास्तीत्याकारकामाचो ग्राह्यः
(सामान्यतः साध्यबदन्यनिरूपितवृत्तिभाषावो बद्धिदेवौ नास्ति, यतोहि साध्य-
धूमवदन्यतयापि पिण्डे बद्धिर्भवति एवेति तथा ग्रहणसम्भवः) तत्राभावीया
प्रतियोगिता वृत्तित्वनिष्ठा, प्रतियोगितावन्त्येव वृत्तिस्त्वम् जहदन्निरूपितत्वं च ।
तथा च प्रतियोगिता (वृत्तिनिष्ठा) न शुद्धवृत्तिस्त्वत्वावच्छिन्ना अपि ॥ स्वैतर-
धर्मावच्छिन्नापीति वादशोऽभावो न ग्राह्यपदे । किन्तु सामान्यतः साध्यबदन्य-
तयावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिस्त्वमेव बद्धिदेवाविति स्थादति-पातिपरिहारः ।

द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु पदार्थेषु सत्त्वानाम्नी आतिरेका सिध्यति एका च गुण-
कर्मान्यत्व (मेद) विशिष्टा विशिष्टसत्ता, सा च केवलद्रव्ये सिध्यति । परम् तथा
कश्चिन्नः यन्त्रादिविशेषासम्पन्नः स्वकीयवशावस्थावो न भिद्यते किन्तु स पदार्थ-
मिति लौकिकैर्मन्यते, तथैव विशिष्टसत्तादि शुद्धसत्तावो न भिद्येत 'विशिष्ट शुद्धा-
न्नातिरिच्यते' इति न्यायात् । एवञ्च व्याप्तिव्युत्पन्नपूर्वोक्तस्य 'इदं इत्यगुण-
कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्' इति स्थले सदेवौ स्यादव्याप्तिः । तथाहि—साध्यम्

• सरस्वती •

अन्यथा 'धूमवान् बह्वे' इति व्यवहारस्थले मे भक्तिव्याप्तिदोष दोषा (लक्षण-
चला जायगा) क्योकि साध्य (धूम) बह्व् से विभज्यवशात् मे द्वेष्ट (बहि)
नही हो रहता ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चेक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नाऽस्ति, तथाऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणाऽवृत्तित्वं वाच्यम्, हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तित्वानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

● ममा ●

द्रव्यत्व, समवायेन साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन तद्वत् द्रव्यम्, तदन्वः गुणः, तत्र शुद्धसत्ता तिष्ठति चेत् सद्भिन्ना विशिष्टसत्ता (ग्रहणहेतुः) अपि तिष्ठेदेवेति साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वमेव हेतौ (विशिष्टसत्तायाम्) समावात न वृत्तिवाभाव इति चेदत्राह अत्र यद्यपीति ।

अर्थात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतिप्रोक्तानिरूपको यो भेदः तादृशभेदाधिकरणनिरूपिता या वृत्तिता तादृशवृत्तिताया अनवच्छेदक यद् हेतुतावच्छेदक तद्वत्त्वम् अक्षयम् । समन्वयस्य सद्वत्त्वस्यैव सर्वतो बहिर्मानि स्यादौ तादृशो मेवः सयोपेन बहिर्मान् न इत्याकारक, तदधिकरणम् अत्रादि सन्निरूपिता वृत्तिता मीने ननु धूमे, तादृशवृत्तितावच्छेदक मीनत्वम्, अनवच्छेदकम् धूमत्वम्, तदेव हेतुतावच्छेदकम्, तद्वत्त्वम् (धूमत्ववत्त्वम्) धूमे इति ।

असद्वत्त्वस्यैव धूमवान् बहिरित्यादौ सयोपेन साध्यवान् (धूमवान्) महान् आदिः, तदन्वो यथा हृदादिः तथैव तस्मात् पिण्डमपि, तन्निरूपिता वृत्तिता बह्वी, वृत्तितावच्छेदकं बहिर्त्वम्, तदेव हेतुतावच्छेदकमिति न लक्षणकान्तिः । विशिष्टसत्ताहेतुत्वस्यैव स्वप्रकृते न शुद्धसत्ताया विशिष्टसत्तायाश्च अभेदेऽपि सिद्धान्ते

● सरस्वती ●

यद्यपि 'द्रव्य गुण' इत्यस्यैव स्थक्ये विशिष्टसत्ता तथा शुद्धसत्ता के एक होने से साध्यवान् से भिन्न गुण आदि में हेतु को अवृत्तिन नहीं प्राप्त है तथापि लक्षण में अभावोपवृत्तिता का अनवच्छेदकत्वो हेतुतावच्छेदक सद्वत्त्व ऐसा निवेद्य करने से दोष का निवारण हो पाया ॥६८॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ननु केवलान्वयिनि हेतुत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याऽप्रसिद्धत्वाद-
व्याप्तिः, किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतु-
सावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्च,

• प्रभा •

धर्मयोः तद्वर्तिनो सत्तात्वविशिष्टसत्तात्वयोः अमेदामात्रेण (भिन्नत्वेन) निर्वाहः ।
तथाहि समवायेन साध्यवद्विशेषो गुणः, तस्मिन्निर्गता वृत्तिता गुणत्वे, वृत्तिताया
अवच्छेदकं गुणत्वत्वम्, वृत्तिताया अवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम्, तदेव हेतुता
वच्छेदकम्, तद्वत्त्वम् (विशिष्टसत्तात्वत्वम्) विशिष्टसत्ताहेताविति समवाये
अव्याप्तिपरिहृतेः ॥६८॥

ननु तथापि इदं साध्यं शेषत्वादित्यत्र तदेतौ स्वादव्याप्तिः, तथाहि साध्यम्
वाच्यत्वम् (कस्यपदार्थवृत्ति) साध्यवन्तः सतः पदार्थाः, साध्यवदन्यश्च न कश्चित्
असिद्ध इति रक्षणसम्बन्धमाभावात् । एवमेव सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तासाध्यकस्यले
(तदेतौ) साध्यम् सत्ता, समवायेन साध्यवदवच्छेदकेन सत्तावन्तः द्रव्यगुणकर्म-
पदार्थाः, तदन्यस्यामप्यादिपदार्थः, तस्मिन्निर्गता हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धा-
वच्छिन्ना वृत्तितैव अप्रसिद्धा (सामान्यविशेषसमवायादिपदार्थेषु समवायसम्बन्धेन
किमपि न तिष्ठति) इति साध्यवदन्यनिर्गताहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
त्वाप्रसिद्ध्या रक्षणायामनेन स्वादव्याप्तिरक्षतक्षणस्येति विन्तायाम् पूर्वपक्षोदाप्ति

• सरस्वती •

प्रभा—शेवत्वं (कस्यपदार्थवृत्ति धर्म) आदि केवलान्वयिसाध्यक स्वरूप मे
साध्यवन् से भिन्न ही असिद्ध नहीं, अतः रक्षण की आवश्यकता होगी ।

और भी 'सत्तावान् जाते' इस स्थल मे साध्य (सत्ता) वान् से भिन्न
सामान्य आदि पदार्थो मे हेतुतावच्छेदक समवायसम्बन्ध से वृत्तित्व (रहना) हो
अप्रसिद्ध है, रक्षण की आवश्यकता हो जायगी ।

ॐ कारिकावली ॐ

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

अत आह अथ चेति । हेतुमति निष्ठा = वृत्तिर्यस्य स तथा विरहः =
अभावः, तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह
हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

* प्रभा *

लक्षण विहाय सिद्धान्तलक्षणी व्याप्तिमुपस्थापयति अथवेति । अथवा, हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिता, साध्येन, हेतोः, ऐकाधिकरण्यम्, व्याप्तिः उच्यते इति । हेतुः
अवयवमिति हेतुमान् (हेत्वधिकरणम्) हेतुमति निष्ठा यस्य स हेतुमन्निष्ठः (हेत्व-
धिकरणवृत्तिः) स चासौ विरहः (अभावः) हेतुमन्निष्ठविरहः, तस्य अप्रतियोगि
हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि साध्यम्, तेन हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना (हेत्वधिकरण
वृत्त्यभावाप्रतियोगिना) साध्येन सैकाधिकरण्यम् (सामानाधिकरण्यम् एकाधि-
करणवृत्तिवमिति यावत्) व्याप्तिः । सम्बन्ध—पर्वतो बहिमान् धूमादिति
संबन्धेयत्वे हेतुः धूमः, हेतुमान् पर्वतादि, तद्विरहः = तद्वृत्तिः, यो विरहोऽभावः
अभावादिः, तदप्रतियोगी घटादिः, अप्रतियोगी साध्यो बहिः, तेन सम धूमस्य हेतोः
सामानाधिकरण्यम् पर्वताद्यवच्छेदेनेति ।

असद्वेतो धूमवान् बहेस्त्रियादौ तु हेतु बहिः, हेतुमान् यथा पर्वतादिः तथा
अयोगोलक्रमवि, तद्वृत्तिरभावः धूमभावः, अभावप्रतियोगेव साध्यः, न अप्रति-
योगीतिवारणम् ।

* सरस्वती *

उत्तर—पूर्वोक्त दोषों के कारण ही सिद्धान्तलक्षणव्याप्ति का आरम्भ किया जा
रहा है । अर्थात् हेतु के अधिकरण में रहनेवाले को अभाव, उसका अप्रतियोगी
को साध्य, उसके साथ एक अधिकरण में रहने को ही व्याप्ति करते हैं ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावला ॐ

अत्र यद्यपि बद्धिमान् धूमावित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभाव-
प्रतियोगित्व सत्तद्वह्णपादेरस्तीत्यन्यासिः ।

• प्रभा •

द्रव्य गुणकर्मन्विस्वविगिहसत्त्वादित्यत्र च हेतुः विगिहसत्त्वा, हेतुमत् द्रव्यम्,
तद्वृत्तिरभासो योऽपि कोऽपि, तत्प्रतियोगी भव्यः, अप्रतियोगि साध्य द्रव्यत्वम्,
तेन सम हेतोः विगिहसत्त्वायाः सामानाधिकरण्येन सत्ता निर्वाहः ।

केवलान्वयित्वके तु हेतुः शेषत्वम्, हेतुमत् (शेषत्ववत्) शेषमात्रम्, तत्र
अभावः (स्वधिकरण्यपर्यायिष्ठमादिः) योऽपि कोऽपि, तत्प्रतियोगी भवेन्नाम
कश्चन, अप्राप्तयोगि साध्यम् वाच्यत्वम्, तेन सम हेतोः शेषत्वस्य सामानाधिकरण्य
सप्तसु पदार्थेषु प्राप्तमिति ।

सत्तावान् 'जातेर्विस्वत्र च' हेतुः जातिः, हेतुमन्नि द्रव्यगुणकर्मणि, तद्वृत्तिः
अभावः सत्तदभावः, तत्प्रतियोगी स सः, अप्रतियोगि साध्य सत्ता, तथा सामानाधि-
करण्य जातिहेतोः पदार्थत्रये इति भवत्यनप्राप्तिनिरासः ।

नान्येवमपि 'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादौ अन्यासिः, तथाहि हेतुः धूमः, हेतुमत्
पर्वतः, तद्वृत्तिरभासः महानसीयवद्धिर्नास्ति इति महानसीयवर्षादप्रतियोगिकः,
हेतुमत् महानतम्, तद्वृत्तिरभासः पर्वतीयवद्धिर्नास्ति इति पर्वतीयवर्षादप्रतियोगिकः,
एव रूपेण बालनीत्यायेन कश्चिदपि बद्धिः साध्यः अप्रतियोगी नायाति, सर्वे प्रस-
ङ्गायः प्रतियोगिनो जाताः इति समाशङ्कते अत्रेति ।

• सरस्वती •

प्रभा—'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादि में ही यह लक्षण नहीं जायगा क्योंकि
साध्यपद से तत्तद् (महानसीय-चलरीय-पर्वतीय) बद्धि लेंगे, उन सबका
अभाव तत्तत्पर्वतादि में (पर्वत में महानसीय बद्धि का, महानस में चलरीय
बद्धि का) मिल जायगा, समी बद्धि (साध्य) अभाव के प्रतियोगी ही हो
जायेंगे, अप्रतियोगी साध्य कौन छा मिलेगा ? अन्यासिदोष अनिवार्य हो
जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न च समानाधिकरणवद्विधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्तद्वहपा-
देरप्युभयाभावसत्त्वात्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं नाऽस्तीति प्रतीतेः । गुणवान्

• प्रमा •

न च एकाधिकरणवद्विधूमयोरेव तत्त्ववर्णमिति पर्वतीयवद्विधूमयोरेव धूमयोर्ना
व्याप्तिसम्भव इति वाच्यम्, यत्सत्त्वेऽपि यत्पटौ न ततः इतिवत्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं
नास्तीति प्रतीतेः सर्वजनसिद्धत्वेन धूमवति पर्वते पर्वतीयवद्विधूमभावात्प्राप्तमैऽपि पर्व-
तीयवद्विधूमोभय नास्ति इत्यभावस्य क्षमेन अभावप्रतियोगिकुक्षौ पर्वतीयवद्विधूम-
समागतत्वेन अप्रतियोगित्वविरहादप्राप्तेः सुनिश्चितम् ।

अनु महानसीवद्विधूमस्तोऽप्यदयो विशेषाभावा एव विविष्टाभावाः दृश्यन्ते,
विशिष्टस्य भावः वैशिष्ट्यम्, एवं च वैशिष्ट्यवर्णनवच्छिन्नत्वम् भिद्येक्यते । तथा च
तत्तद्विष्टाभावाः वैशिष्ट्यवर्णनवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया न ग्रहीष्यन्ते ।

एवम् व्याससम्बन्धवृत्तिवत्-एकत्वानवच्छिन्नानुबोधिताकपर्याप्तप्रतियोगिकत्वम्
अर्थात् द्वित्व त्रित्व-उभयत्वादिधर्मः व्याससम्बन्धवृत्तिधर्मः, तद्वर्णनवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वमभावस्य विवक्षते ।

उभयामावमादाय दोषो दीयते, तच्च प्रतियोगितायां वैशिष्ट्यव्याससम्बन्धवृत्ति-
धर्मनवच्छिन्नत्वनिवेद्यात् वारयितुं शक्यः, यतोहि पर्वतीयवद्विधूमोभय नास्तीत्य-
भावीया पर्वतीयवद्विधूमोभयनिष्ठा प्रतियोगिता उभयव्यवच्छिन्ना, तत्र धर्मः व्यास-
सम्बन्धवृत्तिः इति सादृशाभावो न ग्रहीष्यते, अस्तु यदाभावादि तदप्रतियोगित्वं
साध्यत्वं दृष्टम् इत्यत आह गुणवानिति । अयम् भावः, तद्विष्टा उभयामावस्य

• सरस्वती •

यदि कहिये ॥ समानाधिकरण (समान-एक आधिकरण में रहनेवाले)
वाङ्ग तथा धूम की ही व्याप्ति मानी जाय तो पूर्वोक्त दोष का कारण हो जायगा,
देखा भी नहीं कह सकते । क्योंकि इस प्रकार विविष्टाभाव (विशेषाभाव) का
कारण हो जाने पर भी तत्तद्वह-पट इन दोनों (उभय) का अभाव मित्र
जायगा, 'एक के रहने भी दोनों नहीं हैं' यह सिद्धान्त व्यवहारसिद्ध है । साथ

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्रव्यत्वादित्यादाषव्याप्तिश्च ।

तथाऽपि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-
सामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति वाच्यम् ।

ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादीं साध्यतावच्छेदिका
रूपत्वव्याप्यजातयः, तासां च शुद्धत्वादित्वरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावा-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यन्याप्तिरिति चेन्न,

• प्रमा •

यत्तु 'महात्म्येन वर्षतो बहुमान्' इत्यादौ कारणेऽपि वा गुणवान् द्रव्यत्वात् अत्र
द्रव्यत्व हेतुः, तच्च जातिरित्येकमेव न भिन्न भिन्नम्, द्रव्यत्वान्न द्रव्यं तत्तदिति,
द्रव्यत्वाधिकरणं द्रव्यं कल्पम् तत्र गन्धो गुणो नास्ति, द्रव्यत्वाधिकरणं वायुः, तत्र
रूपगुणो नास्ति, द्रव्यत्वाधिकरणम् पृथ्वी, तत्र स्नेहो नास्ति इति रीत्या चाग्नीपायेन
सर्वाऽपि गुणः साध्य अभावप्रतिकर्षेणैव नावतिवोगीनि भवेदव्यतिरिक्तम् । द्रव्यत्वस्य
हेतोः अगति एकभावरूप रत्नेन 'समानाधिकरणभेदोपपत्तिः' इतिरोपाप्यत्र निराहो
न भवितुमर्हति । इत्यत्र आह तद्यापीति । व्यपमाशयः, हेतुधिकरणवृत्तिर्वाऽभाव
तदीया या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्य-
सामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति लक्षणं कार्यम् । समन्वयश्च वर्षतो बहुमानित्यादौ
हेतुधर्मः, तदधिकरणम् पर्वतादि, तदवृत्तिरभावो घटाभावः, सत्यप्रतियोगिता घटे,
प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वम्, प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं बहुत्वम्,

• सरस्वती •

ही गुणवान् द्रव्यत्वात् मे अन्याप्ति भवेति वाच्यम् ।

उत्तर—अभावप्रतियोगिता का अनवच्छेदक वो साध्यतावच्छेदक तदप
च्छिन्नसामानाधिकरण्य को ही व्याप्ति बनायेंगे, किसी प्रकार का दोष न होगा ।

प्रश्न—रूपत्वव्याप्य * इस सदेतुल्लेख में साध्यतावच्छेदक हींही रूपत्वव्याप्य
जातिर्वा, सभी चाग्नीत्यास से नीलघट आदि में रहनेवाले तत्तद्भवाव की प्रति
योगितावच्छेदिका ही हो जायेंगी, इस प्रकार अन्याप्तिदोष क्या बाधगा ?

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्,

• प्रमा •

तदवच्छिन्नः साध्यो वदितः, तत्सामानाधिकरन्ध्रं धूमस्येति । धूमवान् वदनेरित्यत्र
तु हेतुः वदितः, तदधिकरणम् पर्वतादिवत् तत्ताप-पिण्डमपि, तद्वह्निर्भावात्
धूमभावात्, तत्रतियोगिता धूमविद्या, प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वम्, तदेव व्याप्य-
तावच्छेदकमिति न स्वल्पकान्तिः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र च हेतुः द्रव्यत्वम्
तदधिकरणम् तत्तद्वज्जलादिद्रव्यं यथातम्, तत्र रूपं नास्ति रसो नास्ति गन्धो
नास्तीत्येवमादौऽप्यथा वदन्त्याम्, तत्तदभावप्रतियोगिता तत्तद्रूपरसादिगुणे
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपरसरसत्वादि, अनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं गुणत्वम्,
तदर्वाण्डको गुणः, तत्सामानाधिकरन्ध्रं द्रव्यत्वस्येति भवेद् दोषभावात् ।

नन्वेवमपि यदा रूपाव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वात् रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
रूपत्वव्याप्यजातिः साध्या, पृथिवीत्वं हेतुः, इति सन्देहो रयादव्याप्तिः, उपादि-
रूपत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकः शुद्धत्व-नीलत्व-वीर्यत्व-हरितत्व-रसत्व-कषियत्व-घण्टत्वानि,
हेतुःपृथिवीत्वम्, तदधिकरणं यदि नीलो यदो प्रियते तदा तत्र शुद्धो नास्ति
इत्यभावात्, यदि शुद्धो यदो पश्यते तदा तत्र नीलो नास्ति इत्यभावात्, यदि हरितस्तदा
तत्र वीर्यो नास्तीत्यभावात्, यच्च चान्नीर्यादेव सर्वभावकाये शुद्धताभावप्रति-
षेधित्वावच्छेदकं शुद्धत्वम्, योताभावप्रतियोगितावच्छेदकं वीर्यत्वम्, नीलभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं नीलत्वम्, हरिताभावप्रतिषेधित्वावच्छेदकम् हरितत्वम् इति
रीत्या रूपत्वव्याप्यः सतः अपि शुद्धत्व-नीलत्वादिसाधकः प्रतियोगितावच्छेदिका
अथ जाता, ता यत्र च साध्यतावच्छेदिकाः इति प्रतियोगितावच्छेदकमाव्यता-
वच्छेदकाभ्यामेव निर्वाह्यम् इति उद्घाटनमाह उच्यते । अयमभावः, महदे
इष्टानुरोधेन अन्यः व्यवस्था, साधारणतः साध्यतावच्छेदकसमवायसमन्वयेन रूपत्व-
व्याप्यजातिमान् साध्यः, साध्यता रूपत्वव्याप्यजातिनिर्वाहता, साध्यतावच्छेदकम्

• सरस्वती •

उत्तर—स्वाभावमात्रेण रूपपरम्परासमन्वये से प्रकृतत्वक मे रूपत्वव्याप्य-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न हि तादृशघर्मावन्ति उज्ज्राभाव काऽपि पुण्यव्याप्त्यति-
मात्रास्तीति बुद्धपापत्ते ।

एव दण्डपादौ साध्ये परम्परसम्बद्ध दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छे-
दक तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ।

• प्रभा •

रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्, तच्च प्रकृतिकारणत्वे प्रकृतौमूले मास इति रौप्यं रूपत्व
व्याप्यजातिमानम् प्राप्नोति । परम्पर रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् साध्यतावच्छेदकम्
मान्यम्, परम्परारूपस्याभयसम्भावयत्तम्भवेन । स्वम् रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् तदाभयः
रूपत्वव्याप्यजाति, तत्सम्भावो रूपमात्रे । एव च पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनीलत्वादि
जातीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न हानि तथाहि प्रतियोगितावच्छेदिका
भवत्तु नाम नीलत्वादयो जातयः, परन्तु साध्यतावच्छेदक रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्
तच्च-प्रतियोगितानवच्छेदकमेव, तद्वन्निष्ठता स्वाभ्यासपक्षसम्भवेन रूपत्व
व्याप्यजातिमत्त्वम्, तात्प्रामाण्यविवरणम् पुण्यवृत्तत्वं हेतोः स्यादिति न शेषः ।
तदेव स्पष्टयति नदीति । पुण्यवृत्तमात्रे (फामि वगदौ) रूपत्वव्याप्यजातिमान्
जातौति शुद्धिर्न भवति ।

परम्परया साध्यतावच्छेदकप्रसङ्गादहं स्पष्टान्तरमपि एवमिति । 'मूले दण्ड-
मान् दण्डिसवीमात्' इत्यत्र मूले मूले, दण्डिसमस्य साध्यम्, दण्डिसमस्यो हेतुः,
साध्यतावच्छेदको दण्ड, अत्र दण्डिसमस्य हेतोरधिकरणम् मूले, तद्दृश्यमात्र
तद्दण्डो नास्ति, तद्दण्डो नास्ति इति आत्मन्यप्येन तत्तद्दण्डसमाया, तत्तद्दण्डोपा
प्रतियोगिता तत्तद्दण्डिनिष्ठा, अभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्दण्ड इति, ता एव

• सरस्वती •

जातिमत्त्वो साध्यतावच्छेदक माना आपणा, न किं तत्तत् शुद्धत्व आदि जातिर्था ।
किंभी भी पुण्यो मे 'रूपत्वव्याप्यजातिमान् नदी' ऐसी प्रतीति नदी होती ।

इसी प्रकार दण्डिमान् दण्डिसमस्योपात् इत्यादि रूपक में भी परम्परसम्बद्ध
से दण्डत्व आदि हो साध्यतावच्छेदक होते हैं, ये प्रतियोगितानवच्छेदक भी ।

॥ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॥

साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्येते साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यापि वदन्ति ।

• प्रमा •

य साध्यतावच्छेदक इति स्यादव्याप्तिः । परन्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वाभ्युपगम्यत्वरूप-
परम्परासम्बन्धेन दण्डत्वं साध्यतावच्छेदकम् । तथा च तत्तद्दण्डो भवेन्नाम प्रति-
योगितावच्छेदकः प्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदक दण्डत्वम् स्वाभ्युपगम्यत्व-
सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्परम्परासम्बन्धेनोपपत्तौ । दण्डिसयो-
गभावे क्वापि मटे स्वाभ्युपगम्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन दण्डस्वभावास्तीति प्रापयो न
भवति कदापीति हृदयम् ।

ननु परम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वस्यवस्थापिकम वदन्ति कुतो नोप-
पत्ति चेन्न ? 'साध्यतावच्छेदेन व्याप्तिभेद' इति सिद्धान्तात् तादृशस्येते व्याप्ति-
लक्षणस्य भिन्नस्य स्वीकारात् । तथा च तत्र हेतुविकरणवृत्त्यभाव विधीगता-
वच्छेदकतानवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक तदाभ्युपगम्यन्नसामानाधि-
करण्य हेतुव्याप्तिरिति । तदाह साध्यादिभेदेनेति ।

ननु यो द्रव्य गुणकर्मन्वत्वविशिष्टत्वात् इति स्थले शुद्धविशिष्टसत्तयोर-
भेदेन शुद्धसत्ताभिन्नविशिष्टसत्ताहेतुविकरण गुण, तद्द्वैतिरभावः द्रव्यत्व,
नास्तीति, प्रतियोगिता द्रव्यत्वनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदक द्रव्यत्वत्वम्, तदेव
साध्यतावच्छेदकमिति कथं लक्षणसम्बन्ध इति चेन्न ? हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतु-
विकरणवृत्त्यभावेत्वादित्यल्लक्षणकरणावदोपात् । तथाहि—हेतु गुणकर्मन्वत्वविशिष्ट-
सत्ता, हेतुता तादृशसत्तानिष्ठा, हेतुतावच्छेदकं गुणकर्मन्वत्वविशिष्टसत्तात्वम्,
तद्विशिष्टा गुणकर्मन्वत्वविशिष्टसत्ता, तदविकरण द्रव्यम्, तद्द्वैतिरभावः परा-

• सरस्वती •

साध्य, साधन के भेद से व्याप्ति भी भिन्न भिन्न होती है इस सिद्धान्त से साध्य-
तावच्छेदकता का अन्वच्छेदक जो यह प्रतियोगितावच्छेदकता का अन्वच्छेदक दो
नेसा ही लक्षण बना देना चाहिये, यह किसी का मत है ।

❀ न्यायसिद्धान्तसुक्तवली ❀

हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्, तेन द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्वाद्वा शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावमवि-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाऽव्याप्तिः ।

एवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम्, तेन समवायेन

❀ प्रभा ❀

भावादिर्यः कश्चिदपि, तदप्रतियोगी सम्बन्धम्, हेतुना तदवच्छिन्नसत्ताभा-
नाधिकरण्यसत्त्वेन लक्षणसम्भवत् ।

न च तथापि हेतुतावच्छेदक विशिष्टसत्तात्व, तद्विशिष्टा गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्ता, सा च शुद्धसत्तानतिरिक्ता, इति पुनः पूर्वोक्तः सुरध इति वाच्यम्,
हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्व-
विशिष्टं यद् हेत्वधिकरणमिति विवक्षया निर्वाहात् । तथाहि—विशिष्टशुद्धसत्तयो-
रन्येऽपि हेतुतावच्छेदक गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वे, तदवच्छिन्ननिरूपकतानिरु-
पिताधिकरणता भिन्ना, सा च द्रव्य एव—न गुणकर्मणोः, शुद्धसत्तात्वावच्छिन्न-
निरूपकतानिरूपितशक्तिकरणता भिन्ना, सा च ब्रह्मगुणकर्मसु समाना । इति विशिष्ट-
सत्ताधिकरणत्वे हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वेन कदापि न गुणकर्मणोः, किन्तु द्रव्य
एवेति नान्याप्तिः । तदहं हेत्वधिकरणमिति ।

नन्वेवमपि 'पूर्वतो बहिष्कृतं धूमात्' इत्यत्राव्याप्तिः, तथाहि हेतुः धूमः, तदप्र-
तिकरण समवायसम्बन्धेन धूमावयवः, तद्वृत्तिर्षोऽभावात् स बह्वयनावाः, तदप्रति-
योगी बहिः वाच्य इति चेन्नाह एकमिति । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणभूतभावत्वादिलक्षणम् । अत्र च हेतुतावच्छेदकः सम्बन्धः सयोगः,

❀ सरस्वती ❀

हेतु का अधिकरण हेतुतावच्छेदकविशिष्ट का अधिकरण येना चाहिये । अतः
द्रव्यत्वाप्यकविशिष्टसत्ताहेतुकरत्वं न शुद्धसत्ता के अधिकरण गुण आदि में
रहनेवाले अभाव का प्रतियोगी होने पर भी अव्याप्ति न हुई ।

हेतु का अधिकरण भी हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध, से बिना व्यापक । अतः

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

‘धूमाधिकरणतद्व्यवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि बहेर्नाऽन्याप्तिः ।

अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगे तद्गृह-
स्वादित्यादावेतद्गृहवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगात्
नाऽन्याप्तिः ।

● प्रमा ●

तेन सम्बन्धेन धूमापचिद्धाधिकरणम् पर्यटादिः (न धूमावयवः) तद्गृह-
भावो घटाभावादिति सम्बन्धेन दोषाभावः ।

ननु तथापि वृक्षः कपिसंयोगे एतद्गृहत्वात् इति सदेतदस्थले कपिसंयोगः
साध्यः, तत्र घाटायां कपिसंयोगः, मूले कपिसंयोगाभावः इति स्थितिः । हेतुः
एतद्गृहत्वम्, ‘तदधिकरणं वृक्षः, तद्गृहतिरभावः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावः,
तत्प्रतिपोगी कपिसंयोगः’ प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वम्, तदेव तु साध्य-
तावच्छेदकम् इति भवेद्व्याप्तिरिति चेदथाह अभावश्चेति । तथा च अभावः
प्रतियोगिव्यधिकरणो ग्राह्यः । प्रवृत्ते च कपिसंयोगाभावो धृतः स न प्रतियोगि-
व्यधिकरणः, यतो हि वृक्षः अभावप्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याधिकरणं घाटा-
वच्छेदेन, कपिसंयोगाभावस्याधिकरणं मूलावच्छेदेनेति अभावोऽयम् प्रतियोगि-
समानाधिकरणो ननु प्रतियोगिव्यधिकरणः, किन्तु घटाभावादित्वात्तस्यो ग्राह्य इति
‘दोषवारणसम्भवात् ।

ननु एवमपि विग्राम अभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् । यदि प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तित्वम् तदा पुनस्तत्रैवाभ्याप्तिः, तथाहि हेत्वधिकरणम् एतद्गृहं,

● सरस्वती ●

समवायसम्बन्ध-से धूम के अधिकरण धूमावयव में रहनेवाले अभाव का प्रतियोगी
होने पर भी यदि के अभाव न हुई ।

‘अभाव से प्रतियोगिव्यधिकरण लेना चाहिये । अतः कपिसंयोगी’.....इस
सदेतदस्थले में एतद्गृहवृत्तिकपिसंयोगाभाव का प्रतियोगी होने पर भी कपिसंयोग
के अन्याप्तिदोष नहीं कहा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुच्चावली ॐ

न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्व यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम्, तदा तथैवाऽव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कविसयोगस्याऽनधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, तदा सयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति —सत्ताधिकरणे गुणादौ च सयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्,

• प्रभा •

तद्वृत्तिः च अभावः कविसयोगाभावः, स प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरिति, यतोहि प्रतियोगी कविसयोगः, तत्रानधिकरणं गुण (गुणे गुणो न तिष्ठति इति न्यायशास्त्रसिद्धान्तात्) स एव गुणवृत्तिकविसयोगाभावो वृक्षे मूले लभ्यते इति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याभावे सत्त्वादित्यादि सुस्थिरेति शङ्कायामाह यदि त्विति । अवगमात्, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वम् । तथा चान्न वृक्षवृत्तिकविसयोगाभावः स्वप्रतियोगिन (कविसयोगस्य) अविकरणे मूलावच्छेदेन वर्तमान इति न च प्रतियोगिव्यधिकरणं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरिति मयेद् दोषपरिहारः ।

नचैकम् द्रव्ययुक्तया सयोगी सत्त्वादिति असंश्लेषकते सयोगाव्यक्तसत्तादेष्टुं

• सरस्वती •

प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न अर्थ विरुद्धी के द्वारा प्रथम करके नही है ।

१—यदि प्रतियोगी के अनधिकरण में वृत्तित्व ही यह हो तो पुनः अव्याप्ति होगी यह आयगी । क्योंकि अभाव का प्रतियोगी जो कविसयोग उसके अनधिकरण गुण में रहनेवाला जो अभाव (कविसयोगाभाव) वृक्ष मूल में वृक्ष में पैदा है ।

२—यदि प्रतियोगी के अधिकरण में वृत्ति अभाव ऐसा अर्थ करें तो पूर्वोक्त का निवारण होने पर भी द्रव्ययुक्तया 'सयोगी सत्त्वात्' यहाँ पर अतिव्याप्ति हो आयगी । क्योंकि सत्ता के अधिकरण गुण आदि में जो सयोगाभाव यह प्रतियोगी (सयोग) के अधिकरण द्रव्य में जो वृत्ति (रहनेवाला) है । अतः यहाँ पर सत्ताभाव नहीं पक्का आयगा । अभावान्तर लेकर अतिव्याप्ति बच आयगी ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्,
स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्व च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं

• प्रमा •

अतिव्याप्ति स्यात्, तथाहि—हेतुः सत्ता, तदधिकरणम् इत्य गुणं कर्म च,
तत्र गुणे यः सयोगाभावः स स्वप्रतियोगिनः सयोगस्याधिकरणे मूलवच्छेदेन
वृक्षद्रव्ये वर्तते इति न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तिः प्रतियोगिभ्यधिकरण इति न
प्रियेत, प्रियेत च कश्चिदव्याभावः, इति प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदके
त्यादिप्रसङ्गकान्तिसङ्कटात् इति वाच्यम्, हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवचनात् । निष्कर्षमाह स्वप्रतियोग्यनधिकरणीति ।
अर्थात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतं यद् हेत्वधिकरणतदवृत्त्यभावः प्रतियोगिभ्यधि-
करणो नाम । हेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । तथा च
कविसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र गुणस्य हेत्वधिकरणत्वाभावेन कविसंयोगाभावे न
हेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरिति न न ग्रहीष्यत इति
नान्याप्तिः । असद्वैतौ सयोगी सत्तादित्यत्र द्वौ सयोगाभावो ग्रहीष्यते, “गुणस्य
हेत्वधिकरणत्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपप्रतियोगिभ्य-
धिकरणत्वकामात्, एव च नातिव्याप्तिरपीति ।

अत्रैवमपि विशिष्टसत्तावान् आतेरित्यसद्वैतौ विशिष्टसत्तासाध्यके जातिहेतुके
जात्यधिकरण्ये गुणे साध्याभावरस्य विशिष्टसत्ताभावस्य ग्रहणं स्यात्, विशिष्टसत्ता
सत्तयोरमेदेन सत्ताकारप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिभ्यधिकरणत्वात् न
सत्येति शक्यामामाह प्रतियोग्यनधिकरणत्व चेति । तथा च प्रतियोगितावच्छेद-

• सरस्वती •

समाधान—हेत्वधिकरण) मे प्रतियोगी के अनधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट जो
अभाव ऐसा मथ कर देंगे । स्वप्रतियोगी का अनधिकरणीभूत जो हेत्वधिकरण
उसमें रहनेवाला जो अभाव यह स्पष्टार्थ होगा ।

प्रतियोग्यनधिकरण भी प्रतियोगितत्ववच्छेदकावच्छिन्न का अनधिकरण करना

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

वाच्यम्, तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्ट-
सत्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं शक्यम्, तेन

• प्रमा •

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वम् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधि-
करणताशून्यत्वम् । प्रकृतोऽसत्त्वत्वे च विशिष्टसत्ताभावो ग्रहीभ्यते, यतो हि
विशिष्टशुद्धसत्तयोरैक्येऽपि सत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता मित्रा
विशिष्टसत्तावावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता । भवेति सिद्धान्तरीत्या विशिष्ट-
सत्ताभावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता न गुणे, इति गुणे विशिष्टसत्ता-
भावः प्रतियोग्यधिकरणसिद्धस्तद्ग्रहणेनातिव्याप्तिनिवृत्तसत्तात्वात् । एतादृश्यन्त-
द्याह्यार्थेन सम्बन्ध एतदप्युक्तं स्वप्रतियोगिताय-छेदकत्वच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिता-
धिकरणताशून्यो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकता-
निरूपिताधिकरणतावान् य. सप्रियो योऽस्यावः तत्प्रतियोगित्वानवच्छेदक कस्याय-
तावच्छेदक तद्व्यभिन्नताव्यसामानाधिकरण्य हेतोर्म्यसितिरिति ।

अथ ज्ञानवान् सत्तावदिति समवायेन ज्ञानसत्त्वके सत्ताहेतुकत्वमभिव्यक्तिरित्ये-
ऽसत्त्वतो हेतोः सत्तायाः अविकरण यदादि, तन्निष्ठोऽभावो न ज्ञानाभावः (ज्ञान
विषयतासम्बन्धेन घटवृत्ति) इति तस्य विषयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपप्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वात् प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावात् । अतोऽभावान्तर प्राप्नोति इति
भवेदव्याप्तिरिति शङ्कायां सम्प्रधानमाह अत्रेति । अर्थात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वग्रहणे विषयतासम्बन्धेन ज्ञान घटे वर्तताम् न कापि हानिः,
समवायेन ज्ञान तत्र (घटे) नास्तीति ज्ञानमात्रं प्रतियोग्यधिकरणं मुक्तम् ।

• सरस्वती •

शेषा । जिससे 'विशिष्टसत्तावान् जाते.' यहाँ पर व्याप्ति के अविकरण गुण आदि
में विशिष्टसत्ताभाव के प्रतियोगिसमानाधिकरण होने पर भी अतिव्याप्ति न हुई ।

यहाँ साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध से प्रतियोग्यनधिकरणत्व विवक्षित है । अतः

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थं च बद्धिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन बद्धि-
विरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य फल्यचित्प्रतियोगिनोऽन-
धिकरणत्वं ? तस्मान्नान्यस्य वा ? यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नानधिकरणत्वं वा ? विवक्षितम् ।

• प्रमा •

सप्त चातिव्याप्तिपरिहारस्तु कथं ।

सापेक्षावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविरहणवनिवेद्यात् प्राक् पर्वतो बद्धि-
मान् धूमादिति सन्देहावपि प्राप्तमव्याप्तिं वारयति इत्थं चेति । धूमाधिकरणे
पक्षे समवायेन बद्धयमप्यो न प्रतियोगित्वाधिकरणं, प्रतियोगिनो बद्धे सवायेन
पर्वतवृत्तिवादिति घटाभावादिक तादृशमादाय व्युत्पन्नसम्बन्धे सपक्षमावात् ।

ननु जातिहेतुके विविष्टसत्तासाध्यके ध्वमिचारिणि भविष्याप्तिनिरासाय प्रति-
योगनधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्त्वोऽप्योऽङ्गीकृतः ।
तत्र जिह्वायते ननु इति । तस्मान्नान्यस्य = प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-

• सरस्वती •

‘ज्ञानवान् सत्त्वात्’ इस असन्देहत्वक में सत्ता का अधिकरण जो घट आदि,
विषयतासम्बन्ध से उसके ज्ञानाधिकरण होने पर भी अतिव्याप्ति न हुई ।

• इस निवेद से यह भी लाभ हुआ कि ‘बद्धिमान् धूमात्’ इस सन्देहत्वक
में धूम के अधिकरण में समवायसम्बन्ध से बद्धि का अभाव मिलने पर भी
अव्याप्ति न होगी ।

प्रश्न—१ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न जिस किसो प्रतियोगी का अनधिकरण
२ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न सामान्य का अनधिकरण ३ यत्किञ्चित्प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्न का अनधिकरण, क्या अमोह है !

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ सत्यैवान्यासिः— कपिसंयोगा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति
उदनधिकरणं वृक्ष इति ।

• प्रभा •

मान्यस्य । पञ्चवयमुद्राख्य यकारम् दूषयति आद्य इति । प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिप्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वविवक्षणे कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-
त्वादित्यादौ सद्येतौ कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपि-
संयोगोऽपि, तदनधिकरणं वृक्ष इति प्रतियोगिभ्यधिकरणत्वेन कपिसंयोगाभावरस्य
ग्रहणे अग्न्यासिदोषस्य ग्राह्यातात् ।

प्रतियोगितावच्छेदकमच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणत्वविवक्षणे प्रतियोगिभ्यनि-
करणाभावाप्रतिपक्षः रुद्धेष्टमात्रे अवनतमन्यपामात्रेन असम्भवप्राप्तात् । तथाहि—
सद्येतौ पर्वतो वद्विमान् धूमदित्यत्र हेतुर्धूमः, तदधिकरणम् पर्वतः, तद्वृत्तिर-
भावः पूर्वं यदाभावोऽविवक्षितः, स नेदानीं सम्भवति, यतो हि स स्वप्रतियोग्यमा-
नाधिकरणः, कथमिति चेष्टृणु वोऽयं यदाभावः, पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टः पर्वते
तत्स्यैव यदाभावस्य उत्तरक्षणे अभावोऽपि, इति उत्तरप्रत्यावच्छेदेन पूर्वक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टयदाभावभावः विशिष्टं शुद्धत्वानिर्विच्यते इति चेत्ता शुद्धयदाभावः विशिष्ट-
यदाभावस्वरूपः । इति यथा यदाभावस्य प्रतियोगी पटः तथा यदाभावस्य यदा-
भावाभावाभावस्वरूपतया तत्प्रतिषेधे यदाभावभावो द्वितीयाभावश्च, इति षट्स्वरूप-
प्रतियोगिनोऽवच्छेदोऽपि पर्वते पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टयदाभावभावस्वरूपप्रतियोगिसत्त्वेन
यदाभावस्य प्रतियोगिकवधिकरणत्वात्प्राप्तात् । एव चेत्ता सर्वस्यापि अभावस्य
प्रतियोगिभ्यधिकरणता नैव स्यादिति स्यादसम्भवः ।

• सरस्वती •

बहला मानने पर कपिसंयोगो—इस सद्येतुत्पन्न में अग्न्यासि यज्ञो ही रह
जायगी क्योंकि कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न वृक्ष में अहृति करि-
संयोग भी होगा, उल्ला अनधिकरण वृक्ष होगा ही, साक्षात्पक्ष परकृ लिया
जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिः—सर्वस्यैवाभावस्तु पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच
बद्धिमान् धूमादित्यादी घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मक-
प्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
सत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिः-

• प्रमा •

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणस्यानुपपत्तुत्वात्
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकरूपप्रतियोगिनः स्वरूपसम्बन्धेन पर्वते सत्त्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तथात्वाभावात् घट्यमावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं
मुपपन्नं यद्यपि नास्तम्ब इति चेन्न, अभावाधिकरणकोऽभावोऽधिकरणस्वरूप इति
कैवाचित् सिद्धान्तेन घटाभावे को बह्वयमावः सोऽधिकरणस्वरूपः अर्थात् घटा-
भावस्वरूप इति, यथा तस्य घटः प्रतियोगी तथा बद्धिरपि, तदधिकरणं च पर्वत
इति नास्ती घटाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणो भवितुमर्हत्, एवमेवान्येऽप्यभावा
इति भवेदसम्भवात् इति तत्पर्यात् ।

नचाभावनिरुद्धोऽभावो नामावस्वरूपः किन्तु भिन्न एवेति मते नीकरीत्या
प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, तथा सति धूमाभाववान् बद्धय-
मावादिति सन्देहो स्वरूपसम्बन्धेन धूमाभावसाध्यते बह्वयमावदेतुके वाच्यमिति

• सरस्वती •

२—दूसरे में प्रतियोगिव्यधिकरण अभाव ही अप्रसिद्ध हो जायगा, क्योंकि
सभी अभाव पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगी के समानाधिकरण
होते हैं ।

प्रश्न—यद्यपि 'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादि में पकड़ा जानेवाला जो घटाभाव
वह पर्वत में प्रतियोगिव्यधिकरण नहीं होगा, क्योंकि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभा-
वात्मकप्रतियोगी का अधिकरण हो पर्वत हो जाता है, तथापि साध्यतावच्छेदक
सम्बन्ध से प्रतियोगी का अनधिकरण पर्वत हो जायगा । इस प्रकार प्रतियोगि-
व्यधिकरण अभाव तो प्रसिद्ध हो सकता है पुनः अप्रसिद्ध कैसे ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

रिति चाच्यम्, घटाभावे यो बहुधर्मावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटा-
भावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवंक्रमेण प्रतियो-
गिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि च घटाभावाद्दी बहुधर्मावादिभिन्न
इत्युच्यते, तदापि धूमाभाववान् बहुधर्मावादिस्थादावभ्यासिः—तत्र साध्य-
साधच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वस्वैवाभावाय पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ।

ॐ प्रमा ॐ

क्षेपस्य दुर्बलात्वात् । साध्यतावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन अभावमात्रस्य पूर्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ।

यद्यपि यत्किञ्चिदप्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छिद्यमानविकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति
पक्षे घटाभावीयवत्किञ्चिदप्रतियोगितावच्छेदकवदस्यावच्छिद्यमानविकरणत्वाय पक्षे
सत्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतिद्वया समन्वये नासम्भवशङ्का । तथापि
आत्मा कपिसंयोगाभाववान् आत्मज्ञादीतै सदेतौ कपिसंयोगाभावात्साध्यकं
आत्मत्वहेतुकेऽभ्यासिः स्यात्, साध्याभावशङ्कस्य प्राप्तेः । तथाहि—
साध्याभावः कपिसंयोगाभावमात्रः कपिसंयोगरूपः, तत्र कपिसंयोगे

ॐ सरस्वती ॐ

उत्तर—अभावाधिकरणक अभाव अधिकरणस्वरूप होता है इस निबन्ध से
घटाभाव में जो बहुधर्माव वह घटाभावस्वरूप होगा, इस प्रकार घटाभाव का
प्रतियोगी वहि भी हो जायगा, वह पक्ष में है ही, पुनः प्रतियोगिव्यधिकरण
धर्माव को अप्रसिद्धि छापी रहेगी ।

प्रश्न—घटाभाव आदि में रहनेवाला बहुधर्माव आदि भिन्न ही होता है, अवि-
करणस्वरूप नहीं, ऐसा भी किसी किसी का मत है, तब तो अप्रसिद्धि न होगी ।

उत्तर—वैसा मान लेने पर भी 'धूमाभाववान् बहुधर्माव' इस शब्द में
अभ्यासि क्या आयगी । क्योंकि साध्यतावच्छेदक स्वरूपसम्बन्ध से सभी अभाव के
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगी का अधिकरण हेत्वविकरण ही
जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तवली ॐ

चतुर्थे तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावन्यासि—तत्रात्मा
वृत्तिरूपसंयोगाभावाभाव कपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात् तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्व हेत्वधिकरण-
स्यात्मन इति ।

मैधम्—यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्-
स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

● प्रमा ●

कपिसंयोगस्य गुणत्व च धर्मो तिष्ठत । साप्याभावप्रतियोगितावच्छेदक कपि
संयोगाभावत्वम् गुणसामान्याभावत्व च । तत्र यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वेन गुणसामान्याभावत्वमुपादानं तदवच्छिन्नानधिकरणत्वमात्मन इति साप्या
भावो ग्रहीत स्यात् प्रतियोगित्वधिकरण इति स्पष्टतदुपादाने यावभावात् ।
इति कथम् प्रतियोगि-यधिकरणत्वपरिष्कार इति चिन्तायामाह मैधमिति । यादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व हेत्वधिकरणस्य तादृशप्रतियोगितानव
च्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्नेत्यादि स्पष्टम् । प्रकृते च यादृशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन गुणसामान्याभावत्वम्, तदवच्छिन्नानधिकरणत्वमिति तदप्रति-
योगितानवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक कपिसंयोगाभावत्व तदवच्छिन्नतामानापि
करव्यवधाननिर्वाहः ।

● सत्त्वती ●

३—तीसरे कक्ष में 'कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्' इस सङ्केत में अभ्यासि
हो जायगी । क्योंकि आत्मवृत्ति कपिसंयोगाभावभावाव है कपिसंयोगस्वरूप, वह
गुण है, अतः प्रतियोगितावच्छेदक गुणसामान्याभावत्व भी होगा, तदवच्छिन्न का
अधिकरण हेत्वधिकरण आत्मा नहीं ।

विशिष्टसमाधान—यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न का अनधिकरण
हेत्वधिकरण हो तादृशप्रतियोगिता का अनवच्छेदक साध्यतावच्छेदक ऐसा भयं
करने से सभी दोष हट जायेंगे ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-
प्रसिद्धिः—हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवामावानां
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् ।

अत्र चेचित्—महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणः, महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्,
महाकाले महाकालभेदामावात् ।

● प्रमा ●

ननु कालः घटवान् कालपरिमाणात् इति काठवक्त्रके कालिकसम्बन्धेन घट-
साध्यके कालपरिमाणहेतुके सहेतौ प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अज्याप्तिः
स्यात्, तथाहि काठपरिमाणस्य हेतोः अधिकरणम् महाकालः, सब जगतामाधय
इति सर्वसिद्धान्तात् सर्वशक्त्यभावस्य प्रतियोगी कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकेन
तत्र महाकाले वर्तते इति न कोऽप्यमाशः प्रतियोगिव्यधिकरणतया लघु शक्यः
स्यात् इति शङ्कायामाह 'अत्र कोऽपि दासि' । नपम्भावा 'यद्' 'युक्तले' 'यद्' 'वर्तते'
तत्रैव स्वरूपेण महाकालभेदेऽपि इति सामानाधिकरण्य (एकाधिकरणवृत्तिर)
सम्बन्धेन घटः महाकालभेदविशिष्टो भवति, तस्य च महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्य
अभावे महाकाले लभ्यते, इति स भविष्यति प्रतियोगिव्यधिकरण, महाकाल-
भेदविशिष्टघटाभावीया प्रतियोगिता महाकालभेदविशिष्टपदनिशा, प्रतियोगिता-
वच्छेदकम् महाकालभेदविशिष्टपदत्वम्, तदनवच्छेदकं शुद्धमाप्यतावच्छेदकं पदत्वं,
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्य कालपरिमाणहेतोरिति दोषाभावात् तदाह महाकाल-
स्येत्यादिना ।

● सरस्वती ●

प्रश्न—'कालो घटवान्' इत्यस्य हेतुसकल में अव्याप्ति हो जायगी; क्योंकि हेतुका
अधिकरण जो महाकाल वह समयस्थानम् की आधार है, उस में साध्यतावच्छेदक
कालिकसम्बन्ध से सभी अभाव प्रतियोगिसमानाधिकरण हो जायेंगे ।

उत्तर—महाकालभेदविशिष्ट पदत्वत्व ही प्रतियोगिव्यधिकरण अभाव प्रसिद्ध
हो जायगा । क्योंकि महाकाल में महाकालभेदविशिष्ट घट कदापि नहीं रह सकता ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

धातुवस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्वर्माव-
च्छिन्नत्वोभयामावस्तेन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नस्य तद्वेतुन्यापवत्त्वं

• प्रया •

तावता निवेशप्रवेशकल्पनासहकृतेन शास्त्रार्थेन मनो न विभ्राम्यति चेत्
सिद्धान्तमाह धस्तुतस्त्यति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्वर्मावच्छिन्नत्वोभयामावपदे
यात्सम्बन्धयद्वर्मावच्छिन्नता साप्यतावच्छेदकसम्बन्ध-साप्यतावच्छेदकधर्मो विवक्षितौ ।
सम्बन्धश्च पक्षतो वृद्धिमान् धूमादित्यत्र सयोगेन घटाभावः पृथगे, तत्र
प्रतियोगिता धरतिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः सयोगः, तेन
प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवत्तद्वृत्त्यभावः (ययमाव) प्रतियोगितासामान्ये
साप्यतावच्छेदकसयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साप्यतावच्छेदकवृद्धित्ववर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावः (संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वेऽपि वृद्धिरभवच्छिन्नत्व नास्ति इति एकसत्त्वेऽपि
द्वय नास्ति इति रीत्या सिद्ध्यति, तत्रोभयभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन सम्बन्धेन
(संयोगसम्बन्धेन) तद्वर्मावच्छिन्नत्व (साप्यतावच्छेदकवच्छिन्नत्व वृद्धित्वावच्छि-
न्नत्व) वद्वेः तद् (धूम) हेतुव्यापकत्वमिति तत्सामानाधिकरण्य भूतहेत्वोपपत्तिः ।

कावो यद्वानित्यत्र • च कालपरिमाण्यहेत्वधिकरणे महाकाले सयोगेन घटा-
भावो प्राप्यः । तथा • प्रतियोगितावच्छेदकेन सयोगसम्बन्धेन घटात्मकप्रतियोग्य-
नधिकरणीभूतहेत्वधिकरणमहाकालवृत्तिसयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वपदभाषोपपत्त्यतियोगि-
तासामान्ये साप्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साप्यतावच्छेदकधर्मोपपत्त्या
वच्छिन्नत्वोभयामावः (घटत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वा कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहप्रसक्तः) तेन सम्बन्धेन साप्यतावच्छेदकस्येन कालि-

• सप्तमती •

वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध से प्रतियोगी का अनधिकरणीभूत ओ
हेत्वधिकरण, उस में रहनेवाद्य ओ अभाव उसके प्रतियोगितासामान्य में साप्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व तथा साप्यतावच्छेदकधर्मवच्छिन्नत्व उभय का

बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यं च न्यासि । यत्सम्बन्धं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धं, यद्वर्गं साध्यतावच्छेदकधर्मं । तत्र यदि यद्वर्गवच्छिन्न-
ज्ञत्वाभावमात्रमित्युच्यते तदा समवायेन यो बहुपभावस्तस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धं समवायस्तेन प्रतियोग्यधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव,
सत्प्रतियोगितावच्छेदकं बहुत्वमित्यन्यासि स्यात् । यदि च यत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नज्ञत्वाभावमात्रमित्युच्यते तदा तादृशस्य सयोगेन घटाभावस्य
प्रतियोगितायाः सयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादित्यासि स्यादत्र धर्मय-
न्त्रपाठम् ।

• प्रमा •

सम्बन्धेन तद् (साध्यतावच्छेदकसत्त्व) धर्मवच्छिन्नो घटः, तत् (कारणिमाण)
हेतुव्यापकं तत्सामानाधिकरण्यं हेतोः कारणिमाणस्येति न दोषः । तदभावात्
प्रविष्टयोः पदकृत्यमाह मूले तत्र यदीति । अयमाशयः, तादृशप्रतिभेगितासामान्ये
यद्वर्गवच्छिन्नज्ञत्वाभावमात्रोपादाने यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावानुपादाने च पर्वतो
बहुमान् धूमादित्यनैष स्यादन्यासि, तथाहि समवायेन बहुपभावः पर्वते प्रदीप्यते,
तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धं समवायः, तेन प्रतियोग्यबहुपधिकरणपर्वतादि-
वृत्तिः स एव (अभावः) सत्प्रतियोगितां बध्नी, प्रतियोगितावच्छेदकं बहुत्वं,
तदेव साध्यतावच्छेदकमिति । अतः यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावोऽन्युपादीयते । सति
सस्मिन् यद्वर्गं (साध्यतावच्छेदकं) तदवच्छिन्नत्वेऽपि कसम्बन्धं (साध्यता-
वच्छेदकसयोगसम्बन्धं) तदवच्छिन्नत्वाभावात् प्रतियोगितासामान्यं उभया-
भावसत्त्वेन निर्वाह्यम् ।

यदि च तत्र प्रतियोगितायाम् यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुपादीयते न
यद्वर्गवच्छिन्नत्वाभावाऽपीति, तदा पर्वतो बहुमान् इत्यत्रैव स्यादव्याप्तिः,
सयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धं (साध्यतावच्छेदकं सयोगं)

• सरस्वती •

अभाप्य हो उस साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध से तत्सम्बन्धावच्छेदकधर्मवच्छिन्न साध्य-
को तद्हेतु का व्यापक होना चाहिये, ऐसा व्यर्थ कर देने से सगो दोरो का
उत्तर हो जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ सयोगसम्बन्धेन घटा-
भावप्रतियोगिनोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः
स एव सयोगेन घटाभावः, तस्य प्रतियोगिताया कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
स्य घटत्वावच्छिन्नस्योभयामावसत्त्वाग्राह्याति ।

ननु प्रमेयबहिर्मान् धूमादित्यादौ प्रमेयबहिर्त्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेद् न,

कम्बुग्रीवादिसामानास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वाविपरीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति सङ्क्षेपः ॥६९॥

● प्रमा ●

सद्वच्छिन्नत्वसत्तादिति यदमावच्छिन्नत्वाभावोऽनुपपदीयते ।

नन्वेवमपि 'सम्भवति लपो ममे गुरो उदभावात्' इति सिद्धांतेन नैयायिक-
सम्मतोऽनवच्छेदकत्व न गुरुधर्मत्वेति रीत्या प्रमेयबहिर्मान् धूमात्
इति सदेतौ धूमाधिकरणपदत्वत्वभावप्रतियोगितासामान्ये यत् (साध्यतावच्छेदक-
प्रमेयबहिर्त्वा) धर्मावच्छिन्नत्वम् अप्रसिद्धमिति कथमपि लब्धसम्बन्धो न स्यादिति
चेदत्राह कम्बुग्रीवादीति । अयमाशयः, कम्बुग्रीवादिसामान्ये घटः, यथा घटो
नास्तीत्यभावः कथ्यते तथा कम्बुग्रीवादिसामान्ये नास्तीत्यपि प्रतीयते, प्रतीतिवच्छेद-
प्रतियोगितायाम् कम्बुग्रीवादिसामान्येच्छिन्नत्वम् मन्यते । तथाच प्रतियोगितावच्छेदक

● सरस्वती ●

इति प्रकार 'कालो घटवान्' यहाँ पर सयोगसम्बन्ध से घटाभावप्रतियोगी घट
के अधिकरण सम्बन्ध में सयोगसम्बन्ध से वर्तमान गरी परमाव, उसकी
प्रतियोगिता में कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व सत्त्वावच्छिन्नत्व उभय का अभाव रहने
से ग्राह्याति न होगी ।

प्रश्न—प्रमेयबहिर्मान् धूमात् इस सदेतरण्य में गुरुधर्म प्रमेयबहिर्त्व की
अवच्छेदकता सामान्य होने से अप्रसिद्धता ग्राह्याति हो जायगी ?

उत्तर—कम्बुग्रीवादिसामान्ये नास्ति इत्यादि प्रतीति से गुरुधर्म भी प्रतियोगिता
का अवच्छेदक मान लिया जाता है ।

ॐ कारिकावली ॐ

सिपाधविषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्मवेत् ॥ ७० ॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

पञ्चवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्व किं तदाह—सिपाधविषयेति । सिपाध-
विषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता, सिद्धान्तश्च इत्यर्थः ।

● प्रभा ●

कान्तुमीवादिमत्कम् मान्यमेव । अतएव अन्वयेदकत्वनिश्चित्यन्ये 'प्रतीतिवलाद्-
गुरुष्वपि बर्माऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः' इति स्पष्टमुक्तम् । तथाच प्रकृते प्रमेय-
बहिष्कृत्यपि प्रतियोगितावच्छेदकं सत्त्वमिति न प्रमेयबहिष्कृत्यावच्छिन्नताप्रसिद्ध्या
अव्याप्तिरिति सद्योपः ॥ ६९ ॥

पक्षता निरूपयति सिपाधविषयेति । यत्र सिपाधविषया शून्या सिद्धिः न
विद्यते स पक्षः, तत्र वृत्तित्वज्ञानात् अनुमितिः भवेदिति स्पष्टम् । साधयितुमिच्छा
सिपाधविषया तथा शून्या या सिद्धिः सा यत्र न विद्यते स पक्षः । लक्षणं निर्वाक्ति
सिपाधविषयेति । सिपाधविषया यो विरहः (अभावः) तेन विशिष्टा (सवन्विता)
या सिद्धिः तस्या अभावः पक्षता तद्वन् (पक्षतावान्) पक्ष इति तदर्थः । अत्राय-
ममिसन्निधः, सिद्धिः = निश्चयः, प्रत्यक्षादिसंशुक्तः । यत्र पर्यन्ते बहिष्कृत्य इति
प्रत्यक्षेण निश्चयो जातः तत्र सिद्धिः (निश्चयः प्रत्यक्षरूपकः) वर्धते इति तत्र
अनुमितिर्न भवति । यदि सत्यमि प्रत्यक्षनिश्चये कस्वचित् इच्छा (सिपाधविषया)
भवेत् पर्यन्ते बहुयनुमितिर्मे जायताम् इति, तदा प्रत्यक्षादिनिश्चयसत्त्वेऽपि भवेदे-
यानुमितिः, यतो हि प्रत्यक्षादिनिश्चयः प्रतिक्षणको ॥ भवितुमर्हति, तथा हि
सिपाधविषाविरहविशिष्टा सिद्धिः प्रतिबन्धिका भवति, इत्यन्तु सिपाधविषाविशिष्टैव
जातेनि प्रतिबन्धकमर्थं नास्ति इति ।

● सरस्वती ●

पञ्चवृत्तित्व में पक्षता क्या है ? अतः उसका निरूपण करते हैं—

साधन करने की जो इच्छा, उसका जो अभाव, उस से विशिष्ट जो सिद्धि,
उस के अभाव को पक्षता कहते हैं । वह जिस में रहे उसका नाम पक्ष होता है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

काले परामर्शनाशान्नानुमितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधविषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिपाधविषाकाले सिद्धेर्नाशत्प्रतिबन्धकामावादेवानुमितिः, यत्र सिपाधविषासिद्धिपरामर्शः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिपाधविषैव नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिपाधविषा-योग्य-विभुर्वशेषगुणानां योग्यपरिनिषेधात्, तत्त्वर्थं सिपाधविषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेद् न,

यत्र बहिःस्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमानसि प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः

● प्रमा ●

कस्य ज्ञान एवैतत्तृतीयवशनेऽप्यर्थं नश्यति, एष एव ज्ञानरान्तकभावः, यत्र च प्रथमवशने परामर्शः, ततः सिद्धिः, ततः सिपाधविषेति क्रमः, तत्र परामर्शस्य सिपाधविषावशने नाद्यात् परामर्शरूपकारणाभावात् अनुमितिर्न भवति । तत्र प्रथमे सिद्धिः, ततः परामर्शः, ततः सिपाधविषा, तत्र सिपाधविषावशने स्वतुष्टीये सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकामावात् भवत्यनुमितिः । यत्र प्रथम सिपाधविषा, ततः सिद्धिः, ततः परामर्शः, तत्र परामर्शकाले स्वतुष्टीयवशने सिपाधविषैव नास्ति इति प्रतिबन्धकसत्त्वात् नैकानुमितिः । इति श्रुत्या कार्यनिर्वाहे सिपाधविषाविरह-विशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं कथमङ्गीक्रियत इति प्रश्नः ।

प्रयोजनमाह यत्रेति । प्रत्यक्षमिति । अनुमितीहसाधनताविषये 'बहिः-

● सरस्वती ●

क्षण मे परामर्शनाश हो जाने से अनुमिति नहीं । जहाँ सिद्धि परामर्श सिपाध-विषा क्रम से होती है, वहाँ सिपाधविषावशने सिद्धि के नाश हो जाने से प्रति-बन्धक न रहने के कारण अनुमिति हो जाती है । जहाँ सिपाधविषा सिद्धि तथा परामर्श रहे वहाँ परामर्शकाल में सिपाधविषा ही नहीं । इसी प्रकार अन्यत्र भी सिद्धिकाल में, परामर्शकाल में सिपाधविषा न रहेगी, क्योंकि बोधविभुर्विशेषगुणों का एक समय में रहना नहीं होता । ■■■ सिपाधविषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धि का विशेषण कैसे ।

उत्तर—जहाँ बहिःस्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमान् वह प्रत्यक्ष अपवा स्मरण

ॐ न्यायसिद्धान्तसुतावली ॐ

सिपाधविषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशयादृशसिपाधविषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यत्किञ्च-
कानुमितिरतादृशतादृशसिपाधविषाविरहविशिष्टसिद्धयभावत्वाल्लिङ्गकानु-
मितौ पक्षस्त । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिद्विज्ञान आयतामिती-

● प्रभा ●

व्याप्यधूमवान् पर्वत अनुमितिरिष्टाचनम्' इति समुदात्मनप्रत्यक्षे तात्पर्यम् ।
तादृशविशेषणानुषादने सिद्धिमात्रस्य प्रतिपत्त्यर्थे इह अनुमितिनं स्यादित्यपि ।
अतो विशेषणमावश्यकताया सति सिपाधविषाविरहविशिष्टा सिद्धि प्रतिपत्तिरिति,
न सिद्धिमात्रम्, सिपाधविषासदृशता च सिद्धिनं प्रतिपत्तिरिति हृदयम् ।

ननु यत्र सिद्धि परामर्शः, तत्र 'यत्किञ्चिद् ज्ञान जायताम्' इत्याकारके
पक्षे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावेन कुतो नानुमितिरिति चेदथाह अत्रेदं
बोध्यमिति । तथा च यादृशसिपाधविषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यद्वेदकानुमिति प्रामा-
णिकी तादृशतादृशसिपाधविषाविरहविशिष्टसिद्धौभावः तद्वेदकानुमितौ करणभूता
पक्षतेति, ननु या कामसि इच्छामादाय पक्षतालक्षण वलाघेन शक्यत इति न
क्षेपः । सिपाधविषाया आकारस्तु एतत्प्रकारक एतत्साध्यक एतद्वेदकानुमितिर्मे जाय-
तामित्यादि । अत्र अनुमितित्वम् प्रकारः, अनुमितित्वप्रकारिका च सिपाधविषा ।
अनुमितित्वप्रकारकत्वमुपलक्षणम्, अत एव बहुव्याप्यधूमवान् पर्वतो षड्ढिमानिति
प्रत्यक्षसत्त्वे 'प्रत्यक्षान्तरिक्त' ज्ञान मे जायतामिति प्रत्यक्षान्तरिक्तत्वप्रकारक
सिपाधविषासत्त्वेऽप्यनुमितेरिष्टत्वम् । यत्किञ्च परामर्शः तद्विज्ञाना सिपाधविषेव

● सरस्वती ●

हो उसके बाद सिपाधविषा, वहाँ पर पक्षता बनाने के लिये उस विशेषण का
रूपाना आवश्यक है ।

यहाँ यह जानना आवश्यक है कि—वैसी वैसी सिपाधविषा रहते सिद्धि
रहते जिस हेतु की अनुमिति होती हो वैसी वैसी सिपाधविषा के अभाव से
'विशिष्ट जो सिद्धि उस का अभाव उस हेतुवाले अनुमिति में पक्षता हो ।

अतः सिद्धिपरामर्श रहने पर भी 'शुद्धे कुछ ज्ञान हो' ऐसी इच्छा रहने पर

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

छायायामपि नानुमिति । बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्ष-
सत्त्वे प्रत्यक्षप्रतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येष । एवं धूमपरा-
मर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमियामितीच्छायायामपि नानुमितिः ।

सिपापयिपाविरहपक्षे यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्दि-
शिष्यैष तत्तदनुमितौ प्रतियन्विका वक्तव्या, तेन पर्वतस्वेतस्वी पापाण-
मयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेन विरोधः ।

● प्रमा ●

तद्विद्वत्तुमितौ अनिकेति निवेशस्तोत्तन्वात् धूमविद्वत्परापरमर्श-मात्रोक्तविद्वत्क
विधावधिपयो सत्त्वे नानुमितिरिति दर्शयति एवमिति ।

तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतायाविनिश्चयः तद्वर्मा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतायावनुमितौ प्रतिबन्धको नान्या
दृशः, यथाहि बह्विध्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतवावच्छिन्नविशेष्यतायाविनिश्चयः
पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षादिः बह्विध्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतवावच्छिन्न-
विशेष्यतायावनुमितौ प्रतिबन्धक इत्याह विशिष्यैवेति । तद्वत्प्रकारविशेष्य
निवेशरूपनिवन्धनस्य परममह तेनेति । तथाच तेजस्तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
पर्वतवावच्छिन्नविशेष्यतायावि-बह्विध्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपापामयत्वावच्छि-
न्नविशेष्यतायाविनिश्चयो वा न पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिः प्रतिबन्धु एकमुपात् ।

इदमनुसन्धेयम्, अनुमितिर्दिष्टा भवति, एका पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन, अप-

● परस्वतौ ●

भी अनुमिति नहीं होती । बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वतः वह्निमान् इति प्रत्यक्ष के
रहते 'मुझे प्रत्यक्षातिरिक्त ज्ञान हो जाय' ऐसी इच्छा रहने पर अनुमिति
होती ही है ।

इसी प्रकार धूमपरापरमर्श रहते आलोकदेयक इच्छा से अनुमिति नहीं होती ।
सिपावधिपा के अभावक्षण में बैसी सिद्ध रहते अनुमिति नहीं होती बैसी सिद्धि
विशेषरूप से उन उन अनुमितियों में प्रतिबन्धक कहनी चाहिये । अतः पर्वत-
स्तेजस्वी...ऐसा ज्ञान रहने पर भी अनुमिति होती जाती है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितदशेनापक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमिति प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

इदं तु बोध्यम् । यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्य-
करादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमितस्यायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति

• प्रभा •

रा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमस्तु इत्यत्र पक्षः
पर्वतः, पक्षता पर्वतनिष्ठा, पक्षताया अवच्छेदकम् पर्वतत्वम्, इति पर्वतत्वावच्छेदेन
अर्थात् सर्वत्र पर्वते बह्वधुमितिः । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन अर्थात् पर्वतत्वा-
धिकरण्ये क्वचन पर्वते बह्वधुमितिः । अनयोः कुत्र साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका
कुत्र च नैति प्रश्न आह परन्त्विति । अर्थात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितम्
प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येनानुमितम् प्रति तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येन च साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिनेति निर्णयः ।

• त्यागुक्तं पुरुषो वेति संशयानन्तरम् पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयम् इति
यत्र ज्ञानं तत्र यदि अनुमितीच्छा नास्ति तदा पुरुषस्य प्रत्यक्षम् भवति, अनुमि-
तीच्छायां सत्यापन्न प्रत्यक्षम् प्रवाप्य अनुमितिरेवेति दशायाम् अनुमितीच्छा अपि
सत्तेजसाऽनुभूयते । तथा च अनुमितसा (अनुमितीच्छा) विरहविशिष्टमान-

• सरस्वती •

परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धि रहने पर भी पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन अनुमिति होती है, अतः अवच्छेदावच्छेदेन अनुमिति के प्रति अव-
च्छेदावच्छेदेन सिद्धि को प्रतिबन्धकता, सामानाधिकरण्येन अनुमिति के प्रति हो
देनेो प्रकार को सिद्धियाँ विरोधिनी होती हैं ।

विरोधः—जहाँ पर त्यागु है या पुरुष ऐसा संशय होने के बाद 'पुरुषत्व-
व्याप्य करादिवाप्य रह' ऐसा ज्ञान हो जाय वहाँ पर सिद्धावस्था न रहने पर

ॐ कारिकावली ॐ

अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्चेत्त्वामासास्तु पञ्चधा ॥७१॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुत्तावली ॐ

न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्त्वात्तन्वयेण प्रतिबन्धिका ।

एव परामर्शान्तरं विना प्रत्यक्षेच्छा पश्चादे प्रत्यक्षानुत्पत्ते, प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥७०॥

हेतुप्रसङ्गाद्वैतभासान्विमज्जे—अनैकान्त इति ।

● प्रमा ●

विषयकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबन्धात्तनुमिति स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रप्रतिपक्षकतामा निदर्शयमाह कामिनीति । अर्थात् वा कामिनी इति कामिनीविज्ञासा (हानेच्छा) यदा यद्य प्राणिनो भवति तदा तस्य अन्यत् ज्ञानमात्रं न भवति, इत्यनुभवसाधः कामिनीजिज्ञासा स्वातन्त्र्येण ज्ञानमात्रप्रतिषेधेति सिद्धान्तः ।

प्रसङ्गात् अपरमपि प्रतिबन्धप्रतिषेधकभावमाह एवमपि । परामर्शान्तरम् अनुमितिर्भवति न प्रत्यक्षम् । परन्तु प्रत्यक्ष मे जायतामिति यदा परामर्शान्तरम् प्रत्यक्षेच्छा तदा प्रत्यक्षमेव नानुमितिरिति प्रत्यक्षेच्छा उत्तेजिका । तथाच प्रत्यक्षेच्छानिरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षम् प्रतिबन्धातीति कार्यकारणभावोऽपि ॥ ७० ॥

प्रसङ्गसङ्ख्या देवानां तन्त्र निरूपयति अनैकान्त इति । अनैकान्त, विरुद्धः

● सरस्वती ●

सुख का प्रत्यक्ष होता है कि अनुमिति । अतः कामिनीविज्ञासा की तरह अनुमितीच्छा के निरह से विशिष्ट जो समानविषयक प्रत्यक्षसामग्री वह स्वतन्त्ररूप से प्रतिषेधक होती है ।

इसी प्रकार परामर्श के बाद देना प्रत्यक्ष की इच्छा के पक्ष भादि का प्रत्यक्ष न होने से प्रत्यक्ष की इच्छा का जो अभाव उस से विशिष्ट जो अनुमिति की सामग्री वह भिन्नविषयक की प्रतिबन्धिका होती है । हेतु के प्रसङ्ग से देवामास

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिबिरोधित्वं तत्त्वम् ।
तथाहि-व्यभिचाराद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिबिरोधित्वात्ते दोषाः ।
यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम्, तेन बाधभ्रमस्यानुमिति-
बिरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो बहुधर्मावयवानिति विशि-
ष्टस्याऽसिद्धत्वाच्च हेतुदोषः ।

● प्रमा ●

च अपि अतिरुद्धः प्रतिपक्षितः, काष्ठत्ववादिष्टः च हेत्वाभासाः तु पक्षपा-
हेतुवत् भ्रमासन्ते इति हेत्वाभासाः अहेतवो दुष्टहेतवो वा । हेतोः आभासाः
इति पक्षेतादुरुक्तमास इति हेतुनिष्ठा आभासा दोषा इति यावत् । तथा च हेत्वा-
भासा इत्यस्य हेतुदोषा इत्यर्थः । दोषलक्षणमाह तल्लक्षणमित्येति । यः विषयो
यस्य तद् यद्विषयकं तस्य भावो यद्विषयकत्वम् तेन यद्विषयकत्वेन । हृतीषा विम-
क्षेतर्यः भवन्निष्ठस्तम्, ज्ञानस्य इति पक्षपा निष्ठलमर्थः, विस्पष्टि इति विरोधि
(प्रतिषन्धकम्) अनुमितेः विरोधि अनुमितिबिरोधि तस्य भावः अनुमितिबिरो-
धित्वम् । तथाच यद्विषयकत्वावच्छिन्ना ज्ञाननिष्ठा अनुमितिप्रतिषन्धकता तत्त्वं
हेत्वाभासत्वमिति लक्षणम् । यथा हृदो बद्धिमान् इत्यनुमितिर्न भवति तत्र बहुधा
भाववान् हृद इति बाधदोषरुत्वात् प्रतिषन्धात् । तथाहि बहुधर्मावयवप्रविविध-
कत्वेन ज्ञानस्य बहुधर्मावयवान् हृद इत्यकारकस्य बद्धिमान् हृद इत्यनुमितिनिष्ठप्रति-
षन्धतानिरूपिता प्रतिषन्धकता तत्त्वं बहुधर्मावयवान् हृद इति दोषे इति समन्वयः ।
स्वयमाह तथाहीति । ते = व्यभिचारद्वयः ।

● सरस्वती ●

का विभाग करते हैं अनेकान्त इत्यादि । हेत्वाभास वा तो यद्विषयत्वेन ज्ञान की
अनुमितिप्रतिषन्धकता हो तब ही लक्षण है ।

धेते—व्यभिचाराद्विषयकत्व से ज्ञान को अनुमितिबिरोधित्व होने से ये
व्यभिचार आदि दोष होंगे । यद्विषयकत्व भी यादृशविशिष्टविषयकत्व करना
चाहिये, अन्यथा ‘पर्वतो बहुधर्मावयवान्’ इस बाधभ्रम से अनुमिति का प्रतिषन्ध हो
जायगा । ऐसी विपत्ति करने पर बहुधर्मावयविशिष्ट पर्वत में अप्रतिष्ठ होने से

ॐ कारिकावली ॐ

अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्ट्य हेत्वामासास्तु पक्षधा ॥०१॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न स्वतन्त्रमतिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीविज्ञासादिषत्त्वात्तन्त्र्येण प्रतिबन्धिका ।

एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥३०॥

हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजसे—अनैकान्त इति ।

• प्रमा •

विषयकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबन्धात्यनुमिति स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतायां निर्दण्डनाह कामिनीति । अर्थात् का कामिनो इति कामिनीविज्ञासा (ज्ञानेच्छा) यदा पश्य प्राणिनो भवति तदा तस्य अन्वत् ज्ञानमात्रं न भवति, इत्यनुभवमप्यः कामिनीविज्ञासा स्वातन्त्र्येण ज्ञानमात्रप्रतिबन्धकेति सिद्धान्तः ।

प्रसङ्गात् अवरमपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावमाह एवमपि । परामर्शानन्तरम् अनुमितिर्भवति न प्रत्यक्षम् । परन्तु प्रत्यक्षं मे जायतामिति यदा परामर्शानन्तरम् प्रत्यक्षेच्छा तदा प्रत्यक्षमेव नानुमितिरिति प्रत्यक्षेच्छा उत्तेजिका । तथाच प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षम् प्रतिबन्धातीति कार्यकारणभावोऽपि ॥ ३० ॥

प्रसङ्गसङ्ख्या हेत्वामासान् विरूपयति अनैकान्त इति । अनैकान्तः, विरुद्धा

• सरस्वती •

शुरुष का प्रत्यक्ष होता है न कि अनुमिति । अतः कामिनीविज्ञासा की तरह अनुमितीन्द्रा के विरह से विशिष्ट जो समानविषयक प्रत्यक्षसामग्री वह स्वतन्त्ररूप से प्रतिबन्धक होती है ।

इसी प्रकार परामर्श के बाद विना प्रत्यक्ष की इच्छा के पक्ष आदि का प्रत्यक्ष न होने से प्रत्यक्ष की इच्छा का जो अभाव उस से विशिष्ट जो अनुमिति की सामग्री भिन्नविषयक की प्रतिबन्धिका होती है । हेतु प्रसङ्ग से हेत्वाभास

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तत्त्वज्ञानं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिर्विरोधित्वं तत्त्वम् ।
तथाहि-व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिर्विरोधित्वात्ते दोषाः ।
यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम्, तेन बाधभ्रमास्यानुमिति-
विरोधित्वेऽपि न क्षतिः । सत्र पर्वतो बहुधभावयानिति विशि-
ष्टस्याऽसिद्धत्वात् हेतुदोषः ।

● प्रभा ●

य अपि असिद्धः प्रतिपक्षितः, काकात्वपापदिष्टः च हेत्वाभासाः तु पक्षपा ।
हेतुवत् आभासन्ते इति हेत्वाभासाः अहेतवो दुष्टहेतवो वा । हेतोः आभासाः
इति पक्षोत्तरपक्षसमस्त इति हेतुनिष्ठा आभासा दोषा इति यावत् । तथा च हेत्वा-
भासा इत्यस्य हेतुदोषा इत्यर्थः । दोषलक्षणमाह तत्त्वज्ञाननिवृत्तिः । यः विषयो
पक्षे तद् यद्विषयकं तस्य भावो यद्विषयकत्वम् तेन यद्विषयकत्वेन । सुतीया विभ-
क्तोरर्थः अर्थच्छुभ्रत्वम्, ज्ञानस्य इति पक्षपा निवृत्त्यर्थः, विरुद्धा इति विरोधि
(प्रतिपक्षकम्) अनुमितेः विरोधि अनुमितिर्विरोधि तस्य मन्त्रः अनुमितिर्विरो-
धित्वम् । तथाच यद्विषयकत्वावच्छिन्ना ज्ञाननिष्ठा अनुमितिप्रतिपक्षकता तत्त्वं
हेत्वाभासावमिति लक्षणम् । यथा हृदो बद्धिमान् इत्यनुमितेर्न भवति तत्र बहुध-
भाववान् ■ इति बाधदोषरुत्वात् प्रतिपक्षत्वात् । तथाहि बहुधभाववद्भेदविषय-
कत्वेन ज्ञानस्य बहुधभाववान् हृद इत्याकारकस्य बद्धिमान् हृद इत्यनुमितिनिष्ठप्रति-
पक्षकानिरूपिता प्रतिपक्षकता तत्त्वं बहुधभाववान् हृद इति दोषे इति समन्वयः ।
स्वभावात् तथाहीति । ते = व्यभिचारादयः ।

● सरस्वती ●

का विभाग करते हैं अनैकान्त इत्यादि । हेत्वाभास का तो यद्विषयकत्वेन ज्ञान को
अनुमितिप्रतिपक्षकता हो तत्त्व ही लक्षण है ।

वैसे—व्यभिचारादिविषयकत्वं से ज्ञान को अनुमितिर्विरोधित्वं होने से वे
व्यभिचार आदि दोष होंगे । यद्विषयकत्वं भी यादृशविशिष्टविषयकत्वं कहना
पाहिजे, अन्यथा 'पर्वतो बहुधभाववान्' इस वाक्यभ्रम से अनुमिति का प्रतिपक्ष हो
जायगा । ऐसी विवक्षा करने पर बहुधभावविशिष्ट पर्वत के अग्रसिद्ध होने से

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न च बहुधर्मावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले बह्विध्या-
व्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्तत्र बहुधर्मावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्या-
प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्,

इष्टापत्तेः, अन्यथा वाचस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुध-
र्मावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले बह्विध्याव्यधूमस्य नाभा-

● प्रमा ●

ननु एवम् पर्वतो बहिमान् इत्यप्यनुमितिनं स्यात् तत्र पर्वतो बह्विध्याव-
वानिति भ्रमात्मकभावस्य सत्त्वेन प्रतिबन्धः । तथाहि यदिपयकत्वावच्छिन्नत्वेन
(बह्विध्याववत्पर्वतविषयकत्वावच्छिन्नत्वेन) ज्ञानस्य बहुधर्माववान् पर्वत इत्यस्य
बहिमान् पर्वत इति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता तत्त्वं तादृशभ्रमे
इति चेन्न, यदिपयकत्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वम् अर्थात् यद्रूपावच्छिन्नविषय-
कत्वम्, तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतेत्यादिबन्धनेन
यत् (बहुधर्माववत्पर्वतस्य) रूपावच्छिन्नमेतिवचनरे प्रकृते बहुधर्माववत्पर्वतत्वाव-
च्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या अनुमितिविशेषविहारात् । तदाह मूले पर्वतो बह्विध्याववानिति
विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति ।

नन्वेवम् बह्विध्याव्यधूमवान् पर्वतः इति परामर्शकाले बह्विध्यावव्याप्यपापाण-
मयत्ववान् पर्वत इति विरोधिपरामर्शसत्त्वे धूमस्य हेतोः सत्प्रतिपक्षता न स्यात्
बहुधर्मावव्याप्यपापाणमयत्ववत्पर्वतरूपविषयाप्रसिद्धेरिति (विशिष्टस्याप्रसिद्धेरिति
वाचत्) शङ्काभिष्टापर्त्वा समाधत्ते इष्टापत्तेरिति । तत्र धूमस्य सत्प्रतिपक्षता
नैवेष्टेति भावः । अन्यथा = तादृशस्थले बह्विध्याव्यधूमस्य सत्प्रतिपक्षत्वे ।
वाचस्यापि अनित्यदोषत्वं स्यादिति भावः । ननु तत्रानुमितिप्रतिबन्धः प्रतीयते कथं

● सरस्वती ●

दोष नहीं हुआ ।

प्रश्न—बहुधर्मावव्याप्य पापाणमयत्व वाञ्छा ऐसा परामर्श रहते बह्विध्याव्य-
धूम को बह्विध्याववत्पर्वत नहीं होना ।

उत्तर—यह आपत्ति यह है, अन्यथा वाचको भी अनित्यदोषता हो जायगी ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुत्तरवर्णी ॐ

सत्यम्, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः ।

इत्थं च साध्याभाववद्बुद्धिहेत्वादिक दोषः । तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नञ्याः ।

परे ॥ यहिपयकरवेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभा-
सत्त्वम्, सत्प्रतिपक्षे विरोधिष्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञान-
रूपसम्बन्धेन । न चैवं बहिमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्या-
भावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि
सत्त्वात्सद्देवोरपि बाधितत्वापचिरिति बाध्यम्, सत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वा-

● प्रमा ●

स इति समाशङ्क्याद् भ्रमादिति । भ्रान्त्या अनुमितिप्रतिबन्ध एव ननु हेतौ
दुष्टत्वमिति ।

ननु साध्याभाववद्बुद्धिहेतुर्नानुमितिरोपयत्नेन हेतौ दुष्टत्व कथं स्थिति चेत्,
स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन हेतौ दुष्टत्वम्पराज्ञानपनसम्भवात् ।

हेत्वाभासपदेन दुष्टहेतुवाच्य इति केषांकिंमतमाह परे त्विति । ज्ञान-
रूपेति । स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति भावः । सद्देवोः पर्यतो
बहिमान् इत्यत्र बाधभ्रमाद् बाधितत्वं निरस्यति तत्र ज्ञानरूपेति । पावभ्रमे
बाधित इति व्यवहाराप्रतीत्या तथात्यम् । सत्प्रतिपक्षभ्रमे च सत्प्रतिपक्षित इति
व्यवहारवलादेव तथात्वस्वीकारात् । एकत्र स्वीकार एकत्र चार्योकार इति न
तर्कसम्मतमित्याहुः पनेनास्वरत्नं सूचितः ।

● सरस्वती ●

अतः पूर्वोक्तस्य मे हेतुको दोषता नदी किन्तु अनुमिति वा प्रतिबन्धमान रोगा है ।

अतः साध्याभावयान् मे वृत्ति हेतु भादि रोग है, ये जिस किसी सम्बन्ध से
हेतु मे रहे तो हेतु दुष्ट कहलयेगा ।

कोई कहते हैं कि यहिपयकरवेन—यद् दुष्ट हेतु वा लक्षण है, दुष्टत्वयत्त
ही हेत्वाभासत्व है । सत्प्रतिपक्ष मे विरोधिष्याति भादि ही जैसे रोगे, तद्वत्त्व हेतु मे
ज्ञानरूप सम्बन्ध से । बहिमान् धूमात् इत्यत्र रंयल मे बाधभ्रम मे लक्षण नदी

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कल्पनात्, अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण सत्कल्पनात्, तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः ।

अनुमितिबिरोधित्वं च अनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वम् । तेन व्यभिचारिणि नाड्याग्निः । दोषज्ञानं च यद्देतुविषयकं तद्देतुकानुमिती प्रतिबन्धकम्, तेनैकदेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः, वदभावा-
ज्ञानवगाहिताद्य व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिबिरोधित्वाभावेऽपि न क्षति-
रिति सङ्क्षेपः ।

● प्रमा ●

अनु अनुमितिबिरोधित्वं साक्षाद् बाधादेरेव व्यभिचारदिना तु साप्याभाव-
वद्बुद्धित्वादिरूपेण व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध एव क्रियते, कथं त्वानुमितिबिरोधित्वरूप
हेत्वामासत्वं सपदेतेति शङ्क्यामाह अनुमितिबिरोधित्वं चेति । अयम्भावः,
कश्चित् साक्षादनुमितिबिरोधी, कश्चित् अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविरोधीति परिष्कृते-
नाथेनानेन संक्षेपप्रसङ्गमात् । परमाह सेनोक्त । व्यभिचारिणोऽपि व्यभिचार-
रूपोपदेतौ इत्यर्थः । दोषज्ञानस्य विशिष्य प्रतिबन्धकतामुपरभाषयति दोषेति ।
विशिष्य निवेशकत्वाद् तेनेति । अतएव बह्व्यपभाववद्बुद्धिपृथिवीत्वमिति व्यभि-
चारज्ञानसत्त्वेऽपि धूमदेतुमती पर्वतो बद्धिमान् इत्यनुमितिर्न दृश्यते । अथ च
साप्याभावाद्यनवग्राहितया व्यभिचारज्ञानस्य नानुमितिप्रतिबन्धकतेति स्पष्टम् ।

● सरसवती ●

जायगा, क्योंकि वहाँ पर ज्ञान को सम्बन्धता न मानी जायगी । वहाँ तो व्यवहार के
बन्ध से मान की जाती है । वहाँ तो बाधित, ऐसा व्यवहार नहीं होता ।

अनुमितिबिरोधित्व है अनुमिति व उस के कारण किसी साध्य का विरोधित्व ।
इससे व्यभिचारी में अतिव्याप्ति नहीं हुई । दोषज्ञान भी जिस देतु को छेकर
होता है उस देतु से साध्य अनुमिति का ही प्रतिबन्धक होगा । अतः एक देतु में
व्यभिचारज्ञान होने पर दूसरे देतु से अनुमिति हो जाती है, साप्याभावादि का
अवगाहन न करने से साक्षात् अनुमितिबिरोध न करते हुये भी इस की प्रति-
बन्धकता बन जायगी । निष्कर्षः—जैसे साध्यपक्षदेतु में बितने दोष सम्भव हो

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलो ॐ

यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभास-
त्वम् । पञ्चत्वकथनन्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण ।

एवञ्च साधारणान्यत्त्वमन्वैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्य-
वृत्तिः, तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमा-
न्नाधिकरणो हेतुः, तेन साध्यसामानाधिकरण्यपक्षः प्रविश्यते । यथा

• प्रमा •

ननु निर्वहः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र बहुवचनसर्वतो वह्निमान् इत्यनु-
मितेऽप्रतिपक्षा अनुमितिव्यतिरेकस्यासम्भवात् न मवेद् हेत्वाभासस्य
व्यवहार इति चेदपि यादृशेति । अयमाशयः, ईदृशस्थले यावन्तो दोषाः सम्म
वन्ति तावदप्यन्यत्त्वमेव हेत्वाभासत्वमिति । तथा चात्र वह्निविशिष्टपर्वतरूपाभवा-
सिद्धेः धूमाभावविशिष्टनिर्वहिरूपस्वरूपसिद्धेः सत्त्वेन तयोर्हेत्वाभासता अमो-
घ्यत इति ।

नचैषम् पक्ष हेत्वाभासा इति कथनं क्व चरितार्थमिति वाच्यम्, कायुरन्यवान्
त्नेहाद् इत्यादिषु यत्र सर्वेऽपि हेत्वाभासाः सम्भवन्ति तात्पराभिप्रायेण तदुक्तेरिति
सद्वचनाद् पञ्चत्वकथनन्तु इति ।

वर्णितरीत्यैव अनैकान्तिकत्वं लभ्यते एवञ्चेति । अदिवदेनासाधारणागुण
सद्वर्णनीयः । साधारणस्य कार्यमाह तेनेति । असाधारणस्य कार्यमाह तेनेति ।
असाधारणस्यकार्यमाह यथेति ।

• सत्त्वती •

तद्विप्रनिष्ठत्वं ही हेत्वाभासत्व है । एवं हेत्वाभास होते हैं ये कथन तो
सम्भवस्थलों के अभिप्राय से हैं ।

साधारणदि अन्यत्त्व को अनैकान्तिक कहते हैं । साध्यान् से भिन्न में यदि
साधारण होता है, उससे व्याप्तिज्ञान का प्रतिकर्ष होता है । उक्तपक्ष असमाना-
धिकरण जो हेतु उसे असाधारण कहते हैं, उससे साध्यसामानाधिकरण्य ज्ञान को
रोका जाता है । शब्द पक्ष, निरूप्यसाध्य तथा शब्दतद्हेतुस्थल में असाधारण

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्य, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा
दित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रमः ।

अन्ये तु सपक्षान्नृत्तिसाधारण्य । सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् । इत्यङ्गं
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यार्थः
तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति ।

अनुपसंहारो चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादि, अनेन व्यतिरेक
व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः विद्यते ।

विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगो, अयं साध्याभावप्रहसा

• प्रमा •

अनु निश्चितसाध्यवान् सत्यं, सपक्षसपक्षान्नृत्तिसाधारण्यो भवति, तत्र
पक्षे साध्यनिश्चयस्तत्र हेतोर्निश्चयत्वात् नासाधारण्यम्, तदानीम् वक्ष्येयं सपक्षान्नृत्त
निश्चितसाध्यवद्व्याप्तत्वाभावात् । यदा च पक्षे साध्यसद्व्यस्तस्य सम्भावति असा
धारण्यमिति अनित्यदोषतामस्य व्यवस्थापकति प्राचीना । तस्मात्तमाह अन्ये तु
इति । तृतीयमनुपसंहारिण निर्वर्तकः अनुपेति । प्रमाह वानेनेति । साध्याभावा
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिवक्ष्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध इत्यर्थः । वैदलान्वदि
साध्यके च अयमव्याप्तिज्ञानादेवानुमिति ।

विरुद्धं लक्षयति साध्येति । प्रमाह अयमिति । साध्याभावज्ञानतामग्री
त्वेन साध्याभावसमुत्साहकतया प्रतिबन्धकता । विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्भेदः व्यवस्था

• सरस्वती •

तथा शब्दपक्ष, अनित्यत्वसाध्य, शब्दत्वेहेतुस्थल में असाधारण्य का भ्रम होता है ।

कोई कहते हैं कि सपक्ष में अतृत्ति असाधारण्य होता है । साध्य का निश्चय
जिसमें हो उसे सपक्ष कहते हैं । अतः शब्दोऽनित्य इस स्थल में पक्ष में साध्य
का निश्चय रहने पर असाधारण्य नहीं, क्योंकि पक्ष में हेतु का निश्चय ही है ।
अत्यन्ताभाव के अप्रतियोगी साध्य व्याप्ति जहाँ मिले वहाँ अनुपसंहारी होता है,
इससे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान का प्रतिबन्ध होता है ।

साध्यव्यापकीभूत अभाव के प्रतियोगी को विरुद्ध कहते हैं । यह साध्याभाव

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॥

ममीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः, अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः ।

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्य-
व्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थिति-
विपपत्तयेत्यन्ये ।

अथ च परस्परभावव्याप्यवत्त्वज्ञानपरस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।
अत्र केचित्—यथा घटाभावव्याप्यवत्त्वज्ञानेऽपि घट बहुः संयोगे

• प्रभा • ३५७

पक्षे सत्प्रतिपक्षे इति । अयमाशयः, साध्याभावसाधक हेतुत्वरं यस्य स
सत्प्रतिपक्षः, किन्तु तु एक एव स एव हेतुः साध्यसाध्याप्यवत्त्वोपस्थितिः समुत्पादक
इति भूयान् भेदः । अधिक दिनकरम् ।

सत्प्रतिपक्ष निरूपयति साध्याभावेति । सत्प्रतिपक्षवद्द्वारीषधिकमन्यामिमत्तं
लक्षणमाह अगृहीतेति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकत्वाजीनमुत्तरयति अत्रेति ।

सत्प्रतिपक्षस्य सदायजनकत्वं दूषकत्वाजीनं नतु अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, तद-
भावव्याप्यवत्त्वज्ञानानुमितिप्रतिबन्धकत्वे प्रमाणविरहादिति रत्नकोशकारमतं ह-
विमुपगमयति अत्र केचिदिति ।

• सरस्वती •

शान्ती सामग्री के रूप से विरोधी होता है । सत्प्रतिपक्ष में तो दूसरा हेतु
साध्याभाव का उपस्थापक होता है, इसमें तो प्रकृत हेतु ही, इतना भेद है ।

साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष को सत्प्रतिपक्ष कहते हैं । किसी का मत है कि
नहीं गड़बड़ है व्याप्याप्य जिसका ऐसे साध्यव्याप्यत्वोपस्थितिकालीन
प्रामाण्यक तदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थिति का विरोध ही सत्प्रतिपक्ष कहना चाहिये ।

इसमें परस्पर अभावव्याप्यवत्त्वज्ञान से परस्पर अनुमिति का प्रतिबन्ध होता
है । यहाँ पर किसी का मत है कि—जैसे अभावव्याप्यवत्त्वज्ञान दोनों परस्पर

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सति घटवत्त्वज्ञानं जायते, यथा च शब्दे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशब्द-
त्ववत्त्वज्ञाने सति पितादिदोषे पीतः शब्द इति घोर्जायते, एवं कोटिद्वय-
व्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संक्षयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्ष-
रस्यो संशयरूपानुमितिर्यवत्येव । यत्र वैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिक-
बलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिवन्धात् संशयः । फलबलेन चाधिकसमबल-
भावः फलप्यत इति घट्मि ।

तत्र, तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषज्ञाद्यदोषादेर-

• प्रमा •

भवत्येवेति । अनुमितिम् प्रति तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञानस्य प्रतिक्रियत्वे प्रमाणविर-
हात् अवश्यमस्तु तत्तदभाववत्त्वज्ञानमप्यभिरेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमितौ सम्पन्ना-
याम् सद्यस्यानुमितिम् प्रति सम्पन्नत्ववत्त्वनिश्चयत्वेन अतिरिक्तकारणत्ववत्त्व-
नरूपगौरव न भवतीति हृदयम् ।

नचैवम् उभयभासकत्वे तदुभयभानमिति कथिते पितादिदोषवत्त्वोऽपि पीतः।
शुक्लत्वोभयमूलौ उभयोर्भानमापद्येतेति शब्दावामाह फलबलेनेति । तथाच तत्र
पीतत्वप्रत्यक्षस्यैवानुमतिक्रिया शुक्लत्वप्रदेऽपि पितृरूपदोषस्य प्रतिवन्धकताम् प्रकल्प्य
पीतत्वप्रत्यक्षसामग्र्या अधिकवत्त्वत्वम् । एवम् दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुष-
त्वयोः स्मृतौ सद्यस्यैव उदयात् तत्त्वामग्र्या, समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति ।

रक्तकोपकारमतप्रपञ्चस्य खण्डयति तन्नेति । उपनीतभावम् = अनलब्धता ।

• सरस्वती •

चन्द्र के सरोम से घटवत्त्वज्ञान हो जाता है, जैसे पीतत्वाभावव्याप्य शब्दावत्त्व-
ज्ञान रहने पर भी पितादि दोष से पीतः शब्द यह ज्ञान उत्पन्न होता है, कोटि-
द्वयव्याप्य के दर्शन होने पर भी कोटिद्वय का प्रत्यक्षरूप संशय होता है, जैसे
सत्प्रतिपक्षरूप में सद्यसरूपा अनुमिति होती ही है ।

जहाँ पर एककोटिव्याप्यदर्शन होता है पर द्वितीयकोटि के ज्ञान का प्रतिपन्न
हो जाने से संशय नहीं होता । फलबल से ही, समबलता तथा अधिकबलता की
कल्पना होती है ऐसा कहते हैं ।

परन्तु यह उचित नहीं, क्योंकि तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञान होने पर उसके ज्ञान-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सुदयाल्लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता, लाघवात्, न तूपनोत्तमानविशेषे शाब्दबोधे च धृत्यव्यतिरिक्तकता, गौरवात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमिति ? न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्यप्रतिपक्षस्थले सशयाकारानुमिति । प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवस्त्वहानं तत्रोभयप्राप्त्याप्यज्ञानात्संशयो, नान्यथा, अगृहीताप्रामाण्यवस्त्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति ।

असिद्धिस्वाभावसिद्धधाद्यन्यतमत्वम् । आभयासिद्धि पक्षे पक्षवा-

ॐ प्रभा ॐ

ज्ञानमात्रे = तादृशज्ञानस्याबन्धिने । सत्यविपक्षस्थले सशयाकारानुमितिनं प्रामाणिकीति सिद्धात् । नन्वेवम् उभयवाप्यवस्त्वनिश्चयात् प्रात्यक्षिक सगदोऽपि कथमिति ? समापत्ते यत्र चेति । यत्र विरोधिज्ञाने अप्रामाण्यं न गृहीतं तदेव प्रतिबन्धकम् इति भावः ।

असिद्धि उच्यते असिद्धिरिति । आदिना स्वरूपासिद्धिर्वाप्यसिद्धी ।

आभयासिद्धि उच्यते पक्ष इति । पक्षतावन्वेदकाभाववान् पक्ष एव तथेत्यु-

ॐ सरस्वती ॐ

संशय, शाब्दबोध आदि के न होने से लौकिकसन्निकर्ष से अजन्य दोषविशेष से अजन्य ज्ञानमात्र में लाघवात् उसे प्रतिबन्धक मानते हैं । ज्ञानलक्षण तथा शाब्दबोध के बिना धृत्य प्रतिबन्धकता नहीं मानो जाती । तथा च प्रतिबन्धक रहने पर अनुमिति कैसे ? लौकिकसन्निकर्ष में प्रत्यक्ष की तरह सत्यविपक्षस्थल में सशयाकार अनुमिति प्रामाणिक नहीं, अतः अनुमितिभिन्नात्वेन विवेक भी नहीं कर सकते ।

जहाँ पर कोटिद्वयव्याप्यवत्त्वज्ञान हो वहाँ दोनों में अप्रामाण्यज्ञान से संशय होता है, अन्यथा नहीं, क्योंकि जिसमें अप्रामाण्य का ग्रहण कर लिया गया है ऐसा विरोधिज्ञान प्रतिबन्धक ही थायगा ।

आभयासिद्धि आदि भेद से असिद्धि कई प्रकार की होती है । पक्ष में पक्षता-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

वच्छेदकस्याभावः । यत्र च 'काञ्चनमयः पर्वतो बहिर्मानि'ति साध्यते
तत्र 'पर्वतो न काञ्चनमय' इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्श-
प्रतिबन्धः फलम् ।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वमिमित्तस्याभावः । तत्र च हृदो द्रव्यं
धूमादित्यादी पक्षे व्याप्यत्वमिमित्तस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्या-
प्यहेतुमत्त्वज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् ।

साध्याप्रसिद्धयादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्वभूताः । साध्ये साध्य-
तावच्छेदकत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते 'काञ्चनमयबहि-

• प्रमा •

दाहरति यत्र चेति । अत्र पक्षतावच्छेदकम् काञ्चनमयत्वम् पर्वतत्वं च । काञ्चन-
मयत्वभावः पर्वते स्पष्ट एव । यत्रमाह तत्रेति ।

स्वरूपासिद्धिं लक्षयति स्वरूपासिद्धिरिति । उदाहरति तत्रेति । व्याप्यो नाम
व्यापकप्रपञ्चः हेतुः, प्रवृत्ते धूमः व्याप्यतेनाभिमतः । यत्रमाह पक्ष इति । पक्षे
हेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरिति संक्षेपः ।

साध्याप्रसिद्धिभावनाप्रसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धान्तमभिधायति साध्येति । तत्र
साध्याप्रसिद्धिं प्रसङ्गम् लक्षयति साध्य इति । साध्यतावच्छेदकभाववशान् साध्यः
तथा । उदाहरणमाह काञ्चनेति । साध्यः काञ्चनमयबहिः, साध्यतावच्छेदकं काञ्च-

• सरस्वती •

वच्छेदक का अभाव ही आध्यासिद्धि है । वहाँ पर 'काञ्चनमयपर्वत बहिर्वाह' ^(१)
यह सिद्ध करते हैं वहाँ पर 'पर्वत काञ्चनमय नहीं' ऐसे ज्ञान के होने पर काञ्चन-
मयपर्वत में परामर्श का प्रतिबन्ध ही इसका फल होता है ।

व्याप्यत्वेन अभिमत का पक्ष में अभाव ही स्वरूपासिद्धि है, हृदो द्रव्यं धूमात्
इत्यादिरूप में पक्ष में व्याप्यत्वमिमित्तहेतु का अभाव ज्ञात होने पर साध्यव्याप्य-
हेतुमत्त्वज्ञानरूप परामर्श का प्रतिबन्ध ही फल होता है ।

साध्याप्रसिद्धि आदि का व्याप्यत्वासिद्धि में अन्तर्भाव ही जाता है । साध्य
में साध्यतावच्छेदक का अभाव ही साध्याप्रसिद्धि है । इससे 'काञ्चनमय-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुखावली ॐ

मानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्त्वज्ञानरूपपरामर्श-
प्रतिबन्धः फलम् ।

एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावः साधनाप्रसिद्धिः, यथा काश्चनमय-
धूमादित्यादौ । अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात्तद्देतुपञ्चामि-
ज्ञानादेरभावः फलम् ।

एव बहिमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतावच्छे-
दकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

• प्रमा •

नमपत्तम्, बह्विधं च । तत्र यद्वै साध्ये साध्यतावच्छेदकस्य काश्चनमयत्वस्या
भावः स्पष्टः ।

साधनाप्रसिद्धिं स्पष्टयति एवमिति । उदाहरति यथेति । हेतुः साधनम्
काश्चनमयधूमः, हेतुतावच्छेदक काश्चनमयधूमाय चेति धूमे काश्चनमयत्वान्नः
स्पष्टः, पञ्चमाह अत्रेति । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तेन व्यर्थविशेषण-
वष्टिरे नीलधूमहेतौ हेतुतावच्छेदक नीलधूमत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धेरुदाहरणम् ।

येषां चिन्तकमुपस्थापयति एवमिति । नीलधूमे व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वा-
सिद्धिर्न भवतीति वदन्तीत्युक्तत्वा स्वमतं स्पष्टयति विश्वनाथः । अधिकन्तु
दिनद्वयान् ।

• सरस्वती •

बहिमान् इत्यादि में साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्त्वज्ञानरूप परामर्श का
प्रतिबन्ध होता है ।

इसी प्रकार देह में हेतुतावच्छेदक का अभाव ही साधनाप्रसिद्धि है । इस से
'काश्चनमयधूमात्' इत्यादिफल में हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञान का अभाव होने
से तच्छेदकव्याप्तिज्ञानादि का अभाव हो जाता है ।

देहो 'बहिमान् नीलधूमात्' इत्यादि फल में गुरुधर्म होने के कारण नील-
धूमत्व हेतुतावच्छेदक न बन सकेगा, ऐसी स्थिति में व्याप्यत्वासिद्धि होगी
ऐसा कहते हैं ।

४ ❀ न्यायसिद्धान्तमुच्यवली ❀

बाधस्तु पक्षे साध्यामावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्वर्त्मिकत्वदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षान्वयोपविशेपाञ्चन्यतद्वर्त्मिक-
संज्ञानमात्रे विरोधीति ।

न तु सप्त सशयसाधारणं पक्षे साध्यसमुपलब्धज्ञानमनुमितिकारणं
तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम्, अप्रसिद्ध-
साध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसशयादिकं विनाप्यनुमित्युपपत्तेश्च ।

❀ प्रमा ❀

बाध सञ्जयति बाधस्त्विति । आदिपदेन साध्यवदन्यत्वस्य वशादुचित्वाप्यादेश-
मदणम् । एतन्माह एतत्स्येति । प्रतिबन्धवर्तिबन्धकभावस्वरूपमाह तद्वर्त्मिकेति ।
तद्वर्त्मिकत्वमाश्रयिष्यः = क्मावाप्याप्राप्त्याप्यज्ञानानास्कन्दित-तद्वर्त्मिकताश्रयनिश्चयः ।
बाधदुर्देवतत्त्वणेऽपि लौकिकमस्तिरूपं प्रत्यभिगच्छतुस्तिरनुभवमिदमेतत् । आह
लौकिकसन्निकर्षान्वयेति । सञ्ज्ञो न पीत इत्यादिनिश्चयेऽपि रितादिवशात्
शङ्क्यपीत इति ज्ञानोद्भावात् आह दोषविशेषेति । कस्यचिन्मत्त दूषयति नस्त्विति ।
पक्षे साध्यसत्समं ज्ञानमनुमितिजनकम्, तद्विरोधित्वेन च बाधसत्प्रतिपक्षयोः
हेत्वाभासतेति तदाशयः । सप्तननुक्तिमाह अप्रसिद्धेति । विशिष्टबुद्धिम् प्रति
विरोपणज्ञानस्य कारणतया अप्रसिद्धसाध्यकस्यले विरोपणस्य साध्यस्य अज्ञानादिति
भावः । नचेदधी अनुमितिरेवाप्रसिद्धेति कथन्देय इति बाध्यम्, साध्यसशयादिकं
विनापि पनयकृतिन मेघानुमितेः प्रामाणिकत्वात् ।

पक्षविशेष्यकसाध्यामावशान्ने प्रमात्रवनिश्चयः अनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावात्

❀ सरस्वती ❀

पक्ष में साध्यामान आदि ही बाध है । अनुमिति का प्रतिबन्ध ही इसका
फल है । तद्वर्त्मिकत्वदभावनिश्चय लौकिकसन्निकर्ष से अजन्म दोषनिर्दोष से अजन्म
तद्वर्त्मिक संज्ञानमात्र में विरोधी होता है । पक्ष में साध्यसमुपलब्ध ज्ञान ही अनुमिति
का कारण है, तद्विरोधी होने के कारण बाध तथा सत्यतिपक्ष को हेत्वाभास कहा
जाता है । यह ठीक नहीं, क्योंकि अप्रसिद्धसाध्यक अनुमिति न बनेगी,
सायरी सशय आदि के बिना भी अनुमिति की उत्पत्ति होने लगेगी । साध्यामाव-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुत्ताखली ॐ

एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम्, मानाभावाद्रीत-
चाय । अन्यथा सत्प्रतिषेधादावपि तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञाने प्रमात्वविषय-
कत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितथाधादिवुद्धेः
प्रतिबन्धकता । तत्र भ्रमत्वशङ्काविषयत्वेन प्रामाण्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते ।

न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यवभिचारः, पक्षे हेत्वभावे स्वरूपा-
सिद्धिरेव दोष इति याच्यम्, पाषज्ञानस्य व्यवभिचारस्याभावेर्भेदात् ।

● प्रमा ●

कारणमिति सादृश्यप्रमात्वमेव ब्रवी नान्यादृश इति प्राचीनमत दूषयति यद्यमिति ।
प्रमात्वज्ञानम् = प्रमावर्तनव्यपः । मानाभावात् = सादृश्यज्ञानस्य विरोधित्वे प्रमाण-
विप्राय । गौरवादिति । सद्यवर्तनव्यपसाधारणः अप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रति-
बन्धकदले निवेद्यो न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभावनिवृत्त्यनेन प्रतिबन्धकता, सादृ-
श्यादिति भावः । अन्यथा = ईदृशगौरवगुरीकृत्य । सत्प्रतिषेधादौ इत्यादिना
विरुद्धादिसमूहः । प्रतिबन्धकतापत्तेः = मुख्यपुस्त्या तथा वर्तु शक्यचादितिमायः ।
सिद्धान्तमाह किन्त्विति । तथाच अनुमितिरुत्तराणांज्ञानवत्त्वम् प्रति साक्षात्
प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयव्याप्यात् न साध्याभावज्ञानप्रमात्व हेत्याभास इति
निर्णयः । व्यवभिचारसिद्धि न बाधान्तर्भाव इति शङ्कते न चेति । उत्तरार्थे
वाचेति । शान्देरित्यादिना असिद्धिज्ञानवत्त्वम् । तथा च बाधस्थले व्यवभि-

● संस्वती ●

ज्ञान में प्रमातृज्ञान भी प्रतिबन्धक नहीं, क्योंकि नती कोई प्रमाण ही है, न
बाध ही, प्रमाण गौरव ही होगा ।

ऐसा न माना जाय तो सत्प्रतिषेध आदि में भी तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञान में
प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता हो जायगी । होता ऐसा नहीं, किन्तु भ्रमत्वज्ञान
से अनास्कन्दित बाधज्ञान ही प्रतिबन्धक होता है । भ्रमत्व का सम्बन्ध दूर करने के
लिये प्रामाण्य का ज्ञान कहीं पर उपयुक्त होता है ।

प्रश्न—बाधरमल में यदि पक्ष में हेतु रह जाय तो व्यवभिचार, पक्ष में हेतु न
रहे तो स्वरूपासिद्धि ही दोष हो जायगा, क्या आवश्यकता बाध की ?

उत्तर—बाधज्ञान व्यवभिचारादिज्ञान से मध्य सिद्धान्तित है । इतना ही

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

किञ्च यत्र परामर्शानन्तर बाधबुद्धिस्तत्र व्यवभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्क-
रत्वाद्वाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने
षटाक्षी गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्वज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

न च पक्षे षटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम्, पक्षत्वावच्छेदक-
वैशकालावच्छेदेनानुमितेरनुमयसिद्धिरिति ।

बाधतद्व्याप्यभिज्ञा चे हेत्वाभासात्तद्व्याप्या अपि सम्मथ्य एवान्त-
र्भवन्ति । अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षः

● प्रमा ●

चारादिद्वयन्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यवभिचारादिविषयकत्वाभावेन बाधस्य
हेत्वाभासान्तरता निराध्याया । यत्र व्यवभिचाराद्यो न सम्भवन्ति तादृशमपि बाध-
स्थलं स्वतन्त्रमाह एवमिति । उत्पत्तिक्षणे द्रव्य निर्गुण निश्चित्व चेति सिद्धान्तात् ।

पक्ष हेत्वाभासा इति सख्याम् स्थिरीकृतुं माह बाधतद्व्याप्येति । नचैवम्
बाधव्याप्यतया सत्प्रतिपक्षोऽपि न स्यात् भिन्न इति वाच्यम्, स्वतन्त्रेष्टस्य घुनेः
गौतमस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हस्य सूत्रे सत्यभिचारविषदप्रकरणसमसाध्यसमकाङ्क्षा-
धीता इति-यावदसमीये स्पष्टम् सत्प्रतिपक्षस्य पार्थक्येनोपदेशात् । साध्याभावध्या-

● सरस्वती ●

महीं, जहाँ पर परामर्श के अनन्तर बाधज्ञान हो, वहाँ पर व्यवभिचारज्ञानादि कुछ
नहीं कर सकते । अतः बाध को ही वहाँ पर अनुमितिप्रतिबन्धक मानना होगा ।
और भी उत्पत्तिक्षणावच्छिन्न षट में वहाँ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्व का ज्ञान हो
रहा हो वहाँ बाधज्ञान को ही प्रतिबन्धकता माननी पड़ेगी ।

प्रश्न—प्रवृत्तरथक में षट में गन्ध रहता ही है, बाध कैसे ?

उत्तर—पक्षता के अवच्छेदक को देख तथा काल सदवच्छेदेन (उभये)
अनुमिति अनुभवसिद्ध है । अतः उत्पत्तिक्षक में गन्धव्याप्य को लेकर बाध
बन जायगा ।

बाध तथा उसके व्याप्य से भिन्न जो अर्थ हेत्वाभास उसके व्याप्य भी उन्हीं
में भन्तर्भूत हो जायेंगे । अन्यथा हेत्वाभासों की संख्या बढ़ जायगी । बाधव्याप्य

ॐ कारिकावली ॐ

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।

तथेवानुपसंदारी त्रिषाज्नेकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

मित्र एव, स्वस्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्यविपक्षन्याप्यस्तु न प्रतिन्ययक इति प्रचटुकाथे ॥ ७१ ॥

य सपक्ष इति । सपक्षविपक्षगुणित साधारण इत्यर्थः । सपक्ष = निश्चितसाध्यत्वम् । विपक्ष = साध्यवर्द्धिज । विरुद्धवारणाय सपक्षगुणितमुक्तम् ।

वस्तुतो विपक्षगुणितमेव वाच्यम्, विरुद्धाय साधारणत्वेऽपि दूषक

● प्रभा ●

प्राप्यपक्षान्तस्य साध्यवर्द्धकान्विते मानान्वादाह ॥ प्रविपक्षक इति । कारिकावलीप्रक्रमे साधारणमाह य इति । विपक्षगुणितमेव यदि साधारणलक्षण स्यात्तदा विरुद्धेऽपि कतिपय आह सपक्षगुणितत्वमिति । इहाप्या तथापि हानिर्नोप्याह वस्तुत इति । विपक्षगुणितमेव लक्षणमस्तु, विरुद्धे यद्वत् नाम का दानि ?

● सरस्वती ●

होने पर भी सत्यविपक्ष भिन्न ही रहेगा, उसका अन्तर्भाव नहीं करना । क्योंकि स्वयं वैष्णव महामुनिगौतम ने अपने म्याददर्शन 'सत्यमिचार-विरुद्ध-प्रकरण-सम-साध्यसमकालातीता हेत्वामासा' इस सूत्र में स्पष्ट ही उसे पृथक् माना है । सत्यविपक्ष ॥ व्याप्य प्रतिवचक ही नहीं होता, अतः उसको कोई चिन्ता नहीं । कारिकावली के क्रमानुसार अब हेत्वामासों की गतिरिधि का प्रदर्शन कर रहे हैं—साधारण इत्यदि । जो सपक्ष तथा विपक्ष दोनों ही में रहे उसे साधारण कहते हैं । जिसमें साध्य का निश्चय हो चुका हो उसे सपक्ष कहते हैं । साध्यत्व से भिन्न को विपक्ष कहते हैं । विरुद्ध में लक्षण की अतिरिक्ति न हो जाय इसलिये सपक्षगुणित भी कहा ।

वस्तुत विपक्षगुणितवत्त्व ही लक्षण करना चाहिये । विरुद्ध में लक्षण चढा

ॐ कारिकावली ॐ

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरवसिद्धिः ॥७५॥

पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

इदं द्रव्यं धूमश्चादश्रासिद्धिरथापरा ॥७६॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

असिद्धिं विभजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ॥ ७५ ॥

पञ्चासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ७६ ॥

नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानं

• प्रमा •

१ यातिः । असिद्धिं विभजते आश्रयेति । व्याप्यम् आश्रयासिद्धिम् पञ्चासिद्धिनाम्नी
मुदाहरति मणिमय इति । स्वरूपासिद्धिमुदाहरति द्रव इति ।

तृतीया व्याप्यत्वासिद्धिमुदाहरति नीलधूमादीति । तत्र 'सम्भवति कथी धर्मो
गुरौ तदभावात्' इत्यवच्छेदकतावादिसिद्धान्तेन नीलधूमत्वापेक्षया धूमत्वस्य कथोर-
वच्छेदकत्वमिति स्पष्टयति गुरुतयेति । धर्मविशेषणघटितहेतुस्पष्टे व्याप्यता-
वच्छेदकः क इति निर्वर्ति स्वसमेति । पर्वतो वटिमान् नीलधूमादितिरपठे प्रकृतः
साध्यो घटिः, तस्य व्याप्यः धूमः, व्याप्यता धूमनिष्ठा, व्याप्यतावच्छेदक धूमत्वम्,
अतः स्वम् नीलधूमत्वम् तत्समानाधिकरणं प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदक धर्मान्तरम्
धूमत्वम्, तदवधितत्वं नीलधूमत्वस्य, इति न नीलधूमत्व व्याप्यतावच्छेदकमिति ।

• सरस्वती •

असिद्धिं तीन प्रकार की १ आश्रयासिद्धि २ स्वरूपासिद्धि ३ व्याप्यत्वासिद्धि ।
आश्रयासिद्धि को ही पञ्चासिद्धि भी कहते हैं । उदाहरण पहले दिये का चुके हैं ।
नीलधूमादिरूप में व्याप्यत्वासिद्धि होती है । गुरुधर्म होने से नीलधूमत्व

ॐ कारिकावली ॐ

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥७७॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

नाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मन्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् ।
धूमप्रागभावस्य समुदाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतद्भाष्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शेऽपि न सत्प्र-
तिपक्षितस्त्वमतः सत्त्वविरुद्धयोरिति । तथाच स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभाव-
व्याप्यवत्त्वपरामर्शकालो न साध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शविषय इत्यर्थः ॥७७॥

• प्रमाण •

स्वस्य स्वान्वयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्यापठितत्वाभावाद् धर्मन्तरेति । नच नील-
धूमस्वरयापि तद्दृशधर्मांतरापठितत्वमस्त्येव धूमवत्त्व नीलधूमत्वमिन्नत्वाभावादिति
वाच्यम्, स्वान्वयकप्रतीतिविषयस्य स्वपक्षावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरु-
पितत्वच्छेदकतापक्षोपपन्नार्थिकरणत्वपक्षोपपन्नस्य तदर्थत्वात् । शुद्धधूमत्वपक्षात्
वच्छेदकताप्रकारतानिरूपकत्वादिनिषिद्धधूमत्वपक्षात्तद्वच्छेदकताप्रकारत्वयोर्मोहात् ।

सत्प्रतिपक्ष निरूपयति विरुद्धयोरिति । स्वसाध्येति । स्व सत्प्रतिपक्षत्वेना-
भिमतो हेतुः, तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः ।

• सरस्वती •

आदि हेतुतावच्छेदक नहीं क्योंकि स्वसमानाधिकरण "....."इत्यादि निष्पातक
ही व्याप्यतावच्छेदक यन पाठा है । धूमप्रागभाव के समूह के द्वये
स्वसमानाधिकरण कहा ।

दो विरुद्धपरामर्शों से सत्प्रतिपक्ष होता है । कपिसंयोग, कपिकोश्याभाव-
व्याप्यवत्त्वपरामर्श होने पर सत्प्रतिपक्ष नहीं होता, 'क्योंकि विरुद्ध परामर्शों को
भेदना होता है । अतः स्वसाध्य के विरुद्ध साध्याभावाव्याप्यवत्त्वपरामर्शकालिक
को साध्यव्याप्यवत्त्व का परामर्श वही सत्प्रतिपक्ष का स्थल होता है ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

ॐ कारिकावली ॐ

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥७८॥

साध्यशून्य इति । पक्ष = पक्षतापच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः ।
गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एव मूलावच्छिन्नो वृक्ष कपिसयोगो
योऽयम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां

सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ।

—ॐ—

• प्रभा •

बाध लक्षयति साध्यशून्य इति । सर्वत्र घटे बाध ईदृशो न सम्भवति
फलपच्छेदकतामाह उत्पत्तिकालीनेति । उत्पत्तिकाले द्रव्य निरुणमिति
उत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे गन्धभाव इत्यर्थः । देशस्यापि अवच्छेदकता निवेश्यते
एवमिति । मूले इक्षे न कपिसयोग किं तु शाखायामितिरीत्या मूले कपिसयोगो
गामावायच्छिन्ने कपिसयोगदत्त्वप्रतिपादने बाध स्पष्ट इत्याशयः ।

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचित न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां

मानखण्डमाध्यम् प्रमाणप्रधान समाप्तम् ।

• सरस्वती •

साम् से दूबपत्रको बाध करते हैं । विशिष्ट व्याख्या पहले हो चुकी है ।

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचित न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां सरस्वतीटीका ।

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

Date	Date	Date
1871		